

SOCIÉTÉ DES SCIENCES HISTORIQUES ET PHILOLOGIQUES UKRAINIENNE
À PRAGUE

Михайло Антонович

Студії
з часів Наливайка

ПРАГА 1941

ВИДАННЯ УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ТОВАРИСТВА В ПРАЗІ

Студії з часів Наливайка

I—IV.

I. Цісарські корогви у козацьким війську.

З кінцем зими 1594 року вислав цісар Рудольф II з Праги, прийнятого в свою службу шляхтича, Станислава Хлопіцького та посла Ериха Лясоту на Запорожжа. Ця місія мусіла позискати козаків до помочі в війні проти Туреччини, яка почалась з кінцем 1592 року. Посли везли зі собою лист із відповідним цісарським закликком, 8000 дукатів грошей та, як дар Запорожському Військові, корогву й труби. Стільки — загально відомі обставини початку коаліції Священної Римської Імперії й козаччини проти ворогів християнства.

В такій формі вони теж і повторюються звичайно в усіх історичних працях: козаки, мовляв, нанялись на цісарську службу проти Турків. Якось зміни у політичному становищі козаччини через це не зауважується. І сама обставина, що козацьке військо на протязі двох років виступало під корогвами із двоголовим орлом наводиться хіба тому, що занадто вже настирливо підкреслювали її всі сучасні джерела. І власне в цім річ: сучасники надавали цісарському дарункові значно більше значіння ніж дослідники XIX—XX віків. Шіснацятє століття стояло значно ближче до часів, коли людське мишлення базувалось на символічних актах і церемоніях, що мали місце скрізь там де пізніше запанував писаний, конкретно формулований документ. Згадати хочаб обряд цілування хреста, який у княжій Руси-Україні заміняв параграфи паперового договору. Але такими символічними діями було колись наповнене ціле життя — чи то передача патериці й перстня при єпископській інвеститурі, чи удар мечем та причеплення острог, як знак прийняття в рицарі, чи ціла серія обрядів із цехового побуту — все це належало до ряду символів, що глибоко закорінились у тогочаснім світогляді. До сьогодні доховалися серед європейського людства лише незначні уламки таких звичаїв: церковний шлюб, коронація, деякі університетські церемонії, та й то без давньої ролі міродатного юридичного акту. І що прийняттю цісарської корогви Запорожським Військом сучасники надавали значіння, яке виходило далеко поза межі звичайного чемностевого дарунку — в цьому після розгляду джерел не може лишатися ніякого сумніву.

Треба вияснити про які саме корогви іде мова. Лясота в своїм щоденнику виразно говорить лише про одну корогву, що прислано з ним і Хлопіцьким від цісаря на Січ.¹⁾ Але підчас спільного походу Лободи і Наливайка на Молдавію в осени 1594 згадують джерела про два знаки

¹⁾ Lassota, 193 і 219; Мемуари I, 148 і 179; Bielski III, 1708; Hurmuzaki XI, 407.

цісарські, що були в козацькій війську.²⁾ Пізніше, вже після Солоницького розгрому, осінню 1596 показував Замоїський папському посольству 3 корогви „з числа здобутих“ на козаках. З опису цих оглядин виходить начебто цісарська корогва була тільки одна „з кармазинового адамашку оздоблена суто золотою франзлею“; далі ще одна з австрійським гербом і одна з гербом Баторіїв, герцоїв Семигородських.³⁾ Очевидно Замоїський не мусів мати у себе всі трофеї з над Солониці. До категоричних нотаток про дві корогви цісаря, що їх мало Запорозьке Військо в молдавській поході 1594 року долучаються ще й описи обох клейнодів. Уже згадана кармазинова зі золотом корогва мала чорного орла, на другій був орел білої барви. З цього виходить, що запорозькому посольству, яке прибуло з вертаючим назад Лясотою, цісар подарував ще одну корогву. Іншим шляхом потрапила на Січ до осені 1594 вона не могла. Московські джерела нажалі говорять тільки, що Рудольф II „пожаловав и подарив отпустил“ козацьких послів, не згадуючи в чому саме полягали ці подарунки⁴⁾. Та друга корогва з австрійським гербом, яку показував Замоїський посланцям святого отця, і про яку не сказано, що вона цісарська, мусіла походити від ерцгерцога Максиміліана і належати не Січі а Наливайкові, з його побуту на Угорщині 1595 р. Про це свідчить Жолкевський, який пропонував Наливайкові після перших своїх успіхів 1596 мир, ще заки цей останній обіднався з Запорозьцями; миру хотів польський полководець при умові „щоби розпустив свою купу та віддав корогву Максиміліана й артилерію“.⁵⁾ Хто саме мав нарешті стяг герцога Семигородського, встановити трудно; цей останній походить напевне з часів спільної кампанії Запорозьців та Наливайка у Молдавії на весні 1595 р.

У традиції Запорозького Війська та деяких сумежних східноєвропейських країв власне корогва грала зовсім означену політичну роль. Коли Степан Баторій (1582) упорядковував козацьчину, то Запорозьке Військо дістало було на знак того, що воно королівське, шовкову корогву.⁶⁾ Ця остання мабуть із зображенням на ній польським орлом, служила символом державної служби новоспеченого реєстру, символом прийняття козаків під зверхність короля. Весною 1596, залобігаючи збройною ударові козацьчини з польським правительством, пропонував католицький єпископ київський Йосиф Верещинський наказати свавільним ватагам іти воювати зовнішнього ворога. Як знак переходу козаків під опіку урядових чинників радив єпископ „за прикладом святої пам'яті короля Стефана“ дати їм королівську корогву.⁷⁾ Ще виразніше виступав значіння цього клейноду в трох пізніших стараннях гетьмана Самійла Кишки добитися регабілітації козацтва та зняття з нього баніції. У листі до Канцлера Замоїського просило Військо Запорозьке „о знак то всть о корогву Його Королівської

²⁾ Hurmuzaki III¹, № 203; Bielski III, 1720 „Mieli wszystkich chorągwi do czterdzięci, a na dwu były orły cesarskie“; за ним повторили це всі явші дослідники — Rolle, 146; Николайчик КС 8, 1884 стр. 531; Ефименко КС 46, 1894 стр. 297; Доманівський, 57; Модзалевський РБС XI, 51; Грушевський VII, 203. Хроніст Heidenstein X, 307 не називав числа корогов, але говорить у множині „signis Caesaris“.

³⁾ Niemcewicz II, 237; так само описує видаї на Солониці корогви і Heidenstein XI, 336.

⁴⁾ Hurmuzaki III¹, № 203; Памятники II, 17 і 113.

⁵⁾ Listy, 71.

⁶⁾ Zr. dz. IX, 217; Стороженко, 74; Грушевський VII, 155.

⁷⁾ Стороженко, 314—316: „... aby uch do ziem cudzych bez odwloki (oddawszy ym swoię Kroliewszką chorągiew przykładem Swientej pamieci krolia Stephana) za ten chlieb, ktorego przeszez ten czas w Panstwie J. K. M. z przykroscią zażywali, isc rozkazac raczył...“

Милости“; під цим знаком хотіли козаки йти в похід декляруючися ним на зовні як вірні слуги короля і Речі Посполитої.⁸⁾

Подібна, але ще більша і виразніша роль корогви помічається в сусідніх Молдавії та Волощині, яких доля сплелась під кінець XVI віку так тісно з долею українського козацтва. Там корогва служила прямо інвестицією на господарський стілець. Прислання її турецьким султаном, або його уповноваженим рівнялося юридичному признанню з боку Порту даної особи господарем. І навпаки — прийняття корогви з рук султана чи його відпоручника означало визнання його зверхності в наддунайських князівствах. Шляхотська суспільність у Польщі вповні рахувалась з актом передачі такого клейноду. „Co se tknie ziemie Wotoskiej, o tem szkoda wiele dyskutować. Hospodar tamten od Turka chorągiew przyjął, jest in ejus patrociniio i hołdownikiem jego, jemu dochody dawa; Turczyn jest palcem własnym jego. Jakoż ma być i koronie obnoxius? Rzekł Zbawiciel że nemo potest duobus Dominis servire, bo abo owemu abo temu przychylny być musi“, — висловився на соїмі староста радзвйовський Оржельський.⁹⁾ Коли Замоїський вийшов в осіні 1595 до придунайських князівств інтронізувати на господарство Єремію Могилу, то тягинський санджак прислав до цього останнього посла з побажанням щасливого панування і з порадою старатися дістати від султана корогву. Санджак запевняв, що в Царгороді Могилі корогву дадуть.¹⁰⁾ Зв'язана війною з Австрією Отоманська Порта не мала змоги противитись зміні стану річей у Румунії; уступаючи фактичну зверхність Польщі рятувала вона однак таким чином свій моральний престиж та зовнішнє декорум своїй надвладі. Таке саме значіння — юридичного признання з боку Туреччини мав і акт послання стягу другому сусідові Запорозька, кримському ханові, васалові падишаха.¹¹⁾

Зрозуміло отже, чому і польське правительство і широкий шляхетський загаль мусіли прийняти вістку про те, що козацьке військо виступає під прапорами іншої держави, як факт зради Речі Посполитої. Принявши корогву від цісаря, Запорозьці очевидно становились і його військом. Царське правительство у Москві, яке Рудольф II теж старався втягнути до союзу проти Туреччини, було якраз на цьому пункті значно обережніше, хоч і вважало, що козаки знаходяться у нього на службі.¹²⁾ Москвини більше дбали про збереження добрих відносин з Польщею і тому цісарському уповноваженому Хлопціському, що просив грошей, прапору і дарунків для козаків, з якими він зберався йти на допомогу цісареві, дали в Москві виминаючу відповідь: „грамоты с тобою не будет, для тоє причины, что с тобою грамота не по прежнему обычаю, а знамени к Черкасам посылати не пригожеж, а велел к ним Государь наш приказати свое Царское повеленье“.¹³⁾ Москвини ухилились не то, що від посланки „знамени“, але навіть від писаного наказу на Січ, а обмежились усною передачею царської згоди на війну з Турками. Ця здержаність Москви, це „непригоже посылать знамени“ ще більше відтіняє значіння цісарського вчинку.

Польські правительственні круги довго ставили на вид Австрії некоректність її поступовання зглядом суверенних прав Речі Посполитої. І

⁸⁾ Listy, 105—106 „Przy którym też WM swego Milosciwego prosimy o Znak to jest o chorągiew Jego Kr. Mości pod którym byśmy znakiem chodzili y snadniey byli znami być wiernymi poddanymi y sługami Jego Kr. Mości y Rzeczypospolitey“.

⁹⁾ Orzelski I, 198 „O Kommissyi do ligi z P. P. chrześciańskiemu na Turka, votum J. M. Pana Starosty Radziejowskiego, w Warszawie na sejmie R. P. 1596“.

¹⁰⁾ Bielski III, 1733; Hurmuzaki III¹, 252.

¹¹⁾ Смирнов, 398; Масірек, 1.

¹²⁾ Памятники I, 1435; II, 24—29; Lassota, 208; Мемуари I, 163.

¹³⁾ Памятники II, 23 і 29.

Рудольф II чув за собою цю вину, бо виправдувався звалюючи все на Хлопцького: цей останній мав твердити нібито козаки — вільний нарід, не підлеглий ніякій іншій державі.¹⁴⁾ Але виправдуючись, найвищий володар християнства ні словом не згадував ні про даровані ним корогви, ні про місію Лясоти, що очевидно належали до занадто дражливих питань. Королівська відповідь цісареві прямо закидала, що листами, грішми та корогвами він уповноважив козаків до виступу.¹⁵⁾ Піддержання Низовців на Туреччину вважали способом втягти Польщу у війну і таку задню думку заінтересовані християнські потуги дійсно мали. Напад козаків мусів викликати озлоблення султана проти Речі Посполитої і волею-неволею довести її до боротьби.¹⁶⁾

Але не бракувало і тяжчих закидів. Вже після закінчення козацьких заворушень прибуло до Польщі папське посольство кардинала Енріко Гаetano, щоб агітувати за приступленням до антитурецької ліги з Габсбургами. У відповідь Замоїський, розмовляючи з представниками курії, закидав Австрії спроби посіяти в Польщі внутрішні усобиці. „Rzekł wprawdzie z gniewem, że było hańbą, iż Maximilianieści chcieli szkodzić temu Królestwu Kozakami, którzy pod znakami i chorągwiemi Cesarza, książęcia Maximiliana i książęcia Siedmiogrodzkiego wojowali“.¹⁷⁾ В дальших переговорах підозрівав Замоїський, що козацький привідця Наливайко, підчас свого побуту на Угорщині мав довгі балачки з Максиміліаном а дехто з полонених козаків візнав на тортурах різні пляни, які сновано проти Польщі. Замоїський мабуть згущував фарби — він був противником союзу з Габсбургами і йому треба було мати приводи від нього ухилитись, приводи, які оправдувалиб відмову від участі у такій загально християнській справі. Тут найголовніше, що дарунок цісарської корогви міг взагалі уважатись таким доказаом некоректності Австрії супроти суверенних прав іншої держави.

Міг цей дарунок тим самим і послужити як джерело поголосок про звязки козаків із заходами невдалого претендента на польський королівський трон, ерцгерцога Максиміліана. Такі поголоски передавав литовський канцлер Лев Сапіга в середині 1595, оповідаючи про господарювання козаків на Брацлавщині: „niesłychane też tam swowoleństwo czynią, ba i to same baby na targu powiadają, że ich kilka tysięcy chcą iść ku Krakowowi, spodziewając się pieniędzy od króla JMci, ale to jako powiadam targowe powiny, acz są niektórzy co temu wierzyć chcą, obawiając się aby to nie

¹⁴⁾ Heidenstein X, 307: Causa omnis in Chlopicium a Caesare translata: qui Cosacos liberos homines esse ostendisset, neque quicquam cum regno commune habere; Барвінський, ЗНТШ X, 31—34: лист польського правительства до цісаря зі скаргами на Хлопцького, що всупереч усім договорам зберав в країні військо проти Туреччини, з якою Польща хоче жити в zgodі. Там-же виправдання цісаря супроти цих закидів; de Rasse, 398—400; пор. теж Масігрек, 31. Так само і європейська дипломатія прийняла описані події як акт переходу Січи під аверхність цісаря: пор. звіт Спеціально, папського нунція у Празі — Hurmuzaki XII, 29.

¹⁵⁾ З листа Жигимонта III до Рудольфа II (Hurmuzaki XII, 19): Sed hic habemus quod apud M. V. quaeratur, quod etiam absentibus nobis quaestus fuisse cum ea senatores regni huius non ignoramus hominem quendam ab aula M. V. profectum, litteris M. V. et pecunia instructum, colluviem hanc coegisse, vocasse ad signa atque etiam in auspicia M. V. quod signis ipsis et vexillis testantur, inanctorasse... Videat iam M. V. quantopere nos id commovere debeat, quod pestem hanc, in nostrorum viciorumque clades excitat et collectam, alieno vocatu, praeter voluntatem auctoritatemque nostram, esse sentimus.

¹⁶⁾ Такі думки висловлював папський посланець Комулович у листах до кардинала Сан-Джорджо (Pirling-Racki XIV, 110); на це саме скаржился польський єпископ у Празі (Mathaus-Voltolini RQ 15, 1901 стр. 313); пор. теж Jsorescu ED II, 480 і 484.

¹⁷⁾ Niemcewicz II, 237 і 297.

była praktyka jaka Maksymilianowa, który niedaleko Krakowa w Koszycach z wojskiem nie małym leży...¹⁸⁾ В цей час Наливайко дійсно вибрався на Угорщину помагати проти турків і правди в цих „базарних сплітках“ мусило бути принаймні стільки, що відносини між ним і невдалим претендентом були доволі тісні. Про це свідчить вже згадана ерцгерцогська корогва у його війську та наведені вище вислови Замоїського. Крім того Жолкевський в однім із своїх пізніших листів теж натякає на якісь особливо зухвалі пляни козаків направлені проти Кракова та проти короля, а це, очевидно, додає відомостям Сапіги більше авторитетности. „Brzydko aż i spominać do czego się to swowoleństwo brało, jakie spominanie majestatu w. król. mci., jakie zamysły, o Krakowie, stolicy sławnej w. król. mci. rozbiciu, wytraceniu stanu szlacheckiego“.¹⁹⁾ Московські звіти з цього часу звалюють досить категорично Наливайкові спустошення в Луцьку та на Білоруси на рахунок підбехтувань цісарського ваяла князя Семигородського. „И Семиградской воевода, сведав про то, что канцлер посадил на Волохах Еремьяша, послал Запорожского атамана Наливайка, а с ним 2000 человек казаков Запорожских, которые были у него на найму, на канцлерово именьє; и Наливайко деи канцлерово именьє выпустошил“.²⁰⁾ „В те же поры атаман казачей, Наливайком зовут, пришол с войском из Семиградские земли в Полскую землю, и вотчины канцлеровы воевал и жег; и многие так говорят, что зделал по приказу воеводы Семиградского“.²⁰⁾ Нарешті можна пригадати собі ще ті міркування Лясоти, які спонукали його заключити договір із Січчу: тому що в Польщі можливий переверот важно заручитися підтримкою цієї військової організації, яка має на Україні дуже великий вплив.²¹⁾ Отже, Австрія дійсно вважала можливим взявши Запорожське Військо на свою службу, під цісарську корогву, вжити його проти ворожого собі магнацького сторонництва, яке мало владу в Речі Посполитій. Якісь неясні пляни і наміри сполучені з відчуттям власного права на свободу рухів супроти Польщі, висловлювалися видимо і серед козацтва.

Ані Сапіга, ані Жолкевський не звязували тих якихось козацьких намірів, чи може лише перехвалок, з чужеземними корогвами. Одначе в широких верствах шляхетського суспільства все поведення низового лицарства та його переговори з іншими державами розумілись як відпадення від Речі Посполитої заманіфестоване назовні інсигніями сусідніх монархів. В „Постулятах до Короля Його Милости від Воеводств Великопольських“ з літа 1595 фігурувало як пункт шестий домагання присмирити козаків.²²⁾ якесь нове управління повстало на Україні; низові козаки піднесли чужі корогви і вже не короля, але когось іншого називають своїм паном. Депутати Великопольські просили Жигимонта III наказати військам виступити проти козаків, бо инакше, як тільки силою, повернути лад не можливо. Також Оржельський у своїх промовах з 1595—1596 рр., агітуючи

¹⁸⁾ Script. rer. Pol. VIII, 219—220 (лист до Криштофа Радзивіла з Варшави 1. червня 1595. Але перші поголоски про звязок Максиміліана з козаками нотуються вже в самім початку 1595 року. Оповідальсь про пляни ерцгерцога „обєднавши Німців, Угорців та Семигородців з козаками, захопити в полон польського короля та завладіти його троном“ (Jsorescu ED II, 479—480 лист з 6. січня 1595); пор. теж Sas, Przegl. powsz. 63, 1899 стр. 199.

¹⁹⁾ Pisma, 151; лист до короля від 21. травня 1596 в обозу над Супоєм підчас переслідування козаків. Цікаво порівняти з цим припущення Бельського щодо цілей Косинського „... im dalej tem większe szkody czynił nietylko książęciu samemu, ale i tam okolicznym drugim, a snadź i do czegoś się większego brał (Bieliski III, 1689).

²⁰⁾ Памятники II, 368—369 і 379; Sas, Przegl. powsz. 63, 1899 стр. 202 (Malaspina I/XII, 1595).

²¹⁾ Lassota, 210; Мемуари I, 179.

²²⁾ Додаток, № 19.

проти змішання Польщі в турецьку війну, констатував непокірність козаків легалізовану цісарем. „A teraz któż się z tą ligą ozywa? Królowie chrześcijańscy z sobą zaszli, tak że to nie jest podobna im się na to zgotować. Cesarz J. M. o którego gra idzie, chorągwie swe posłał Niżowcom, pod któremi pierwiej Wołochy zwojowali, i koronne włości wojują“. „A te świeżо Kozaki in visceribus Regni mieszkające mieszają, pieniądze i chorągwie dawszy im na Rzplę podburzają i teraz w tych świeżuckich bitwach Rakuzkie i Siedmiogrodzkie chorągwie im pobrano“.²³⁾ Аналогічно висловились автор книги „Zwiercadło Rzeczypospolitej Polskiej na początku roku 1598 wystawione“, говорячи про „те свавільство козацьке, що під корогвами сусіднього монарха корону воювало“, та єпископ Карнковський на соймі 1596: „Rakuszanie schizmę uczynił między niżowemi kozakami daniem chorągwie swej i przez praktyki swe ma ich partem przeciw nam“.²⁴⁾ Так само в уяві сучасної польської історіографії передання козакам цісарської корогви ототожнилось з їх зворохобленням, виламанням з під послуку Польщі. „Powidają, żeby te Kozaki Chłopicki, który był komornikiem u króla Stefana, zbuntował był i podwiódł na to aby państwa tureckie wojowali, przyniosłszy im listy i chorągiew cesarską i pieniądze“ писав хроніст Бельський. „Kozacy żołdem od cesarza zachęceni, napadają na kraje tureckie, że postępowanie to przeciwne jest tak umowom i traktatom Rzplitej jak nieodpowiedne godności i charakterowi Cesarza; że wojsko w obcym państwie popisować, wyprowadzać je w pole, przymierza nadwierać, niczem innym nie jest, jak napażeniem sąsiedniego kraju na wojnę z potężnym nieprzyjacielem“... такими словами передавав Лубенський опінію польського сенату.²⁵⁾ Що козаки під цісарськими знаками плондрують Польщу та хочуть заснувати окрему республіку в Наливайком як князем на чолі, повторювали також данціські звітодавці, очевидно з чутка, котрі кружляли серед польського суспільства.²⁶⁾

Безперечно в зв'язку з такими поголосками стояли і версії про те що козаки хочуть прилучитись до Московщини... „а многие так говорят, что хотят (Наливайко зі своїми прихильниками) выехать на имя Его Царского Величества“. „А итти деи, Государь к тебе ко Государю Гетману Наливайку с своими Черкасы на Чернигов или на Смоленск“. Ці відомості поширилися особливо підчас побуту козацького привідці на Білоруси взимку 1595—1596.²⁷⁾ Самі по собі вони були неправдиві, або принаймні дуже переборщені, але підстава до них таки існувала. Наливайко ніс із собою у цій похідній корогви ерцгерцога Максиміліяна, а Московщина ще раніше, весною 1595, визнала права Габсбурга на польське королівство і виявила охоту їх підтримати.²⁸⁾ З часів останньої кампанії 1596 повідомляв Жолкевський про бурхливі козацькі наради у Переяславі, де теж висловлюва-

²³⁾ Orzelski I, 148 (O wojnie Tureckiej i innych potrzebach votum J. M. Pana Starosty Radziejowskiego na Śrzedzkim sejmiku, 10. stycznia R. P. 1595) i 195 (O Kommissy do ligi z R. P. chrześcijańskimi na Turka, votum J. M. Pana Starosty Radziejowskiego w Warszawie na sejmie, R. P. 1596).

²⁴⁾ Wyd. K. J. Turowski „Biblioteka Polska“ zesz. III, 1859 str. 13; Grabowski, 458.

²⁵⁾ Bielski III, 1708; Lubieński, 35; Heidenstein про свавільства козаків XI, 327.

²⁶⁾ Додаток, № 22.

²⁷⁾ Памятники II, 294 і 379; Додаток, № 20; Archiwum Sapiehow I, № 114; Мазейек, 5, 10.

²⁸⁾ Памятники II, 227—228 і 351; царська грамота Максиміліянові з квітня 1595: „... и мы, Великий Государь, Царь и Великий Князь Федор Ивановичь, всеа Русии Самодержец, как преж сего к тебе о том писали и неоднократно, а хотела есмя того с великим радением, чтоб тебе быти на Коруне Польской и на Великом Княжестве Литовском Государем...“ Для зрозуміння московської політики цікаво порівняти Каптерев, 279 — тайне збирання інформації про Максиміліяна.

лася думка звернутись по протекцію до московського царя.²⁹⁾ Менше інтересу мають скарги присталих на унію православних владик на те що з Москви буцім то підюджують проти них місцеве населення та козаків Наливайка.³⁰⁾ Але значіння усіх цих, хочби й зовсім висаних із пальця, поголосок було одно і те саме: нанявшись цісареві козаки виламались із державного зв'язку Речи Посполитої; вони представляють собою окрему політичну організацію від якої можна сподіватись кожночасно всякого союзу з сусідами. Тому першою вимогою поляків при всіх переговорах під час війни 1596 року була видача чужоземних корогів. Цєю видачею якби символізувався поворот козацтва назад до слухняности зглядом урядових чинників корони.³¹⁾

Отже оцінка факту прийняття чужих прапорів Військом Запорозьким та Наливайком була в правительствених кругах сусідніх держав і серед польського суспільства досить однозначна. Тяжче зробити собі уявлення про те, як самі козаки представляли собі їх положення після одержання таких дарунків. Для загального образу політичного мишлення запорожців незвичайно інтересні вияснення, котрі подав гетьман Богдан Микошинський цісарському послові на Січі, Ерихові Лясоті. Лясота прибув на Базавлук в товаристві московського посла Василя Нікіфорова, котрого гетьман і січове коло вислухало першим. Але ще перед тим як давалася авдієнція Микошиніві прислав Микошинський до Лясоти посланця з проханням не вважати цього приводом до непорозуміння. Козакам, мовляв, добре відомо, що цісареві належить перше місце серед усіх європейських монархів і що його послам так само належить першенство. На Січі однак переконаніся, що московський посол подасть свої міркування до тої самої справи затягу Запорозького Війська цісарем і тільки тому наважились вони вислухати його спочатку.³²⁾ Отже козаки признавались до тої самої теоретичної системи світу, що була загально прийнятою в тогочаснім єрархічно-успосібленім європейським політичним мишленню. Цісар був в ідеї моральним зверхником всього християнства, найвищою світською рангою; за ним слідували королі, герцоги, князі і т. д. Признана цілою Європою єрархічна ступневість не мала місця на Московщині, якої „православний государь“ вважався володарем третього Риму — Москви, вище всіх інших земних потентатів; цілий ряд татарських та кавказьких суверенів признавався до цієї східно-європейської єрархічної системи світу. Обидві системи претендували на універсальність і виключалися навзаєм не менше ніж, наприклад, цісар і найвищий володар ісламу турецький султан. Козацька місія була боротьба з татарами, а проти бусурменів все християнство являлось до певної міри вояцтвом цісаря. З огляду на те, що Московщина претендувала на держання Січі в своїй службі, а крім того ще й репрезентувала православну віру, тим інтересніше ствердити, що козацтво признавалось до європейської політичної системи з цісарем Священної Римської Імперії на чолі. Очевидно мова тут може бути лише про чисто моральну зверхність, яка на практиці виявлялась хіба в деяких етикетальних чемностях та в зображуванні цісаря на першій місці, після папи, в композиціях „танцю смерти“ по церквах.³³⁾ Саме в цьому ввічливо-етикетальному теоретично-

²⁹⁾ Listy, 81.

³⁰⁾ Niemcewicz II, 175—176.

³¹⁾ Listy, 71; Жерела VIII, № 64; Heidenstein XI, 330; Bielski III, 1765.

³²⁾ Lascota, 211; Мемуари I, 167—168.

³³⁾ Напр. у листуванні з іншими монархами прислуговував цісареві і королеві Римському титул „Majestas“, тоді як він сам титулував інших королів лише „Vestra Serenitas“.

му розумінні назвав Грабовецький 1576 р. в листі до цісаря козаків „вояками Вашої Священної Величності“.³⁴⁾

В своїм листі переданім в Лясотою Рудольфові II Запорожці величали його християнським цісарем, верховним головою всіх християнських королів і князів та своїм милостивим паном.³⁵⁾ Коли це й була лише чемностава формула, на які козаки не скупились,³⁶⁾ то всеж це був так само писаний урядовий документ, який находився у колізії із такими самими документами адресованими польському королеві. Можливо такий зворот впливав лише в хвилевих політичних комбінаціях, але це не зменшує його інтересу. Центр ваги лежить у спорідненості провідних ідей козацтва з ментальністю європейського рицарства. Носієм цих ідей була статочніша козацька старшина з тих елементів, що мали на Україні свої часом досить значні маєтності, а життя на Низу трактували більше як рицарський спорт, а либонь і як можливість власної політичної організації. Це виявив оден досі хибно інтерпретований момент, який виступив підчас переговорів на Січі. Лясота оповідає, що насамперед маса війська „чернь“ погодилася йти на службу цісареві і навіть силувала до цього старшину. Але ввечері почали „деякі неспокойні голови разом з тими, що мають на місці добру поживу як ловці звірнини і халяї власних човнів або кораблів“ ходити по курінях із противною аітацією та говорити про небезпеки далекого походу, малу платню, непевні умови і т. д., так що до ранку чернь змінила свої настрої і твердо уперлася при небажанні далеких підприємств.³⁷⁾ Дослідники здебільшого так і прийняли це як неохоту багатшого козацтва до австрійської служби.³⁸⁾ Тим часом справа не така проста. Сам же Лясота далі оповідає, що найгарячіші прихильники співпраці з цісарем були Лобода і Микошинський, безсумніву заступники найстаточніших верств козацької старшини: „гетьман з кількома найвизначнішими людьми — між ними й Лобода, що був гетьманом перед нкм, — почали просити й умовляти аби добре роздумали, що роблять, та не відпихали предложену їм цісарську ласку й пропозицію, яку повинні вважати за велику честь для себе...“³⁹⁾ Микошинський навіть зрікався був гетьманства, щоб змусити козацький загаль прийняти цісарські оферти. Але чернь, яка так легко далася намовити проти співпраці в Австрію, тепер якраз виявила значну упертість і довго не піддавалася ніяким намовам. Елементи, що виступили проти цісарського союзу, отже мусіли мати на неї великий вплив, мало не більший ніж тих кілька „найвизначніших“ людей з бувшим і теперішнім гетьманом на чолі. Зі звороту Лясоти про „людей які мають на місці добру поживу“⁴⁰⁾ скорше можна думати, що це були старі уходники, постійні мешканці Великого Лугу, котрих ніякі маєткові інтереси не вважали зі землями осілого хліборобського населення. Рибальство і мисливство прогоровувало їх на стільки, що задля самого прожитку вони не потребували ходити в далекі й небезпечні походи. Ця група серед Січовиків розу-

³⁴⁾ Wierzbowski I, 214 „... a militibus Sac. Mtis Tuae, kozaci dictis...“

³⁵⁾ „Von Gottes Gnaden, Allerdurchleuchtigster unüberwundlichster Christlicher Kayser; allergnädigster Herr. Wir übergeben ganz demütig auß aufrichtigen Herzen Ew. Kay. Mat. all einem Herrn und Haupt aller Christlichen Khünig und Fürsten beydes uns selbst und unser alzeit getrewe Unterthenigste Dienst...“ (Lassota, 220; Мемуари I, 180).

³⁶⁾ Грушевський VII, 283.

³⁷⁾ Lassota, 212—214; Мемуари I, 170—172; тримається в основнім перекладу Грушевського VII, 289 і далі.

³⁸⁾ Грушевський VII, 200; Sas, Przegl. powsz. 63, 1899 стр. 62.

³⁹⁾ Lassota, 215; Мемуари I, 172; Грушевський VII, 290.

⁴⁰⁾ Lassota, 214 „ezliche unruhige Köpff sampt denjenigen, so aida Ihre guete Nahrung haben, Alß da sein Wildtschützen, undt die so ihre aigne schiff oder Czolne haben...“

міється мусіла бути сильна й впливова і їй байдуже були гасла оборони віри та боротьби з магометанством, які процвітали серед перенятого рицарською романтикою європейського суспільства.

Тут вистарчає ствердити, що чільні репрезентанти козацької старшини, люди яких характеризував Грушевський як українську козакуючу буржуазію⁴¹⁾ виявилися якраз найупертішими сторонниками ближчого зв'язку зі Священною Римською Імперією. Щоб перефорсувати цей зв'язок апелювалось до почуття чести і слави, до доброго імені запорожських кавалерів — все аргументи з арсеналу етичних понять озброєного землевласника, мало зрозумілі степовим севрюкам. І цісарську політику провадила козацька старшина, при значному напруженні енергії, коло року. В її руках лишилися всі зовнішньо-політичні зносини. Запорожськими послами до Рудольфа II призначено сотників Ничипора і Саська. Останній фігурує потім як полковник і згідно зі згодою має належати до давнього козацького роду. Трохи більше відомі матеріальні справи Матвія Шаули що позичив значну грошеву суму — 100 кіп Печерському монастиреві. Можливо, що і він брав ближчу участь у політичній акції на користь союзу з Австрією, але для цього треба би доказати, що він ідентичний з тим „Матвеем Шмойлом“ московських актів, який їздив як посол Запорожської Січі разом із Хлопцким до Москви. Про сотника Демковича, котрий відібрав від молдавського господаря присягу вірності цісареві, відомо, що він також мав посілість у Барі. Головний заступник Запорожжа в цих роках, Григорій Лобода не тільки являється власником досить значного маєтку на Україні, але навіть подружжя собі вишукує в шляхотських кругах.⁴²⁾ Таким чином союз із Австрією став справою найбільш політично вишколених, найбільш покликаних до провладу елементів серед козацтва. Коротка поява двоголового орла Габсбургів над Дніпром робиться тим цікавішою.

Ідея допомоги цісареві носилася в повітрі. Вже на соймі у вересні 1592 кидав Радавиль Сирітка Жигимонтові III обвинувачення „Ze Król potajemnie posyłał do Nizowych Kozaków, dając im pieniądze, aby na ten sejm przybyli do Warszawy pomóc wszelakich rozruchów przeciwko tym, którzyby chcieli być przeczni Rakuzkiemu domowi“.⁴³⁾ Можливо це наклеп, можливо король рахував на козаків тільки як на вірну гвардію монарха — у всякім випадку думка про збройний виступ Січі в цісарських інтересах була голосно висловлена. Магнат Радавиль нападав за це на короля, але як завше в Польщі, не бракувало инакше настроєних панів. Вже влітку 1593 перший сенатор корони, каштелян краківський Януш Острожський через свого підстаросту білоцерковського князя Булигу Курцевича вербував козаків на цісарську службу, обіцяючи на кожного вояка з конем 20 злотих і сукно на рік, але при умові, щоб ватяжці мали власних 24 гармати.⁴⁴⁾ Мимоволі виникає вражіння, що і воевода брацлавський князь Януш Збаражський був якось втаємничений у цісарські пляни щодо Запо-

⁴¹⁾ Грушевський VII, 215.

⁴²⁾ Памятники II, 1128—29; Грушевський, ЗНТШ XXXI—XXXII, 12—21 і 27—30; Куліш II, 105 і 431; Грушевський VII, 214—216; Каманін, Чтения ОНЛ VII, 18—19 і 88.

⁴³⁾ Script. rer. Pol. XXI, 367.

⁴⁴⁾ Listy, 32; Масігек, 11; Dozvuky bezkráloví, 138—139; взагалі цілий дім Острожських був прихильний австрійській орієнтації. Соймик краківського воеводства протестував 1593 проти уділення князю Янушеві гідності каштеляна, виставляючи як причину, що кандидат являється „підданим цісаря“ (Kutrzeba, 195); сторонником автатурецького союзу в Габсбургах виступав Януш Острожський і пізніше, пор. Sas, Przegl. powsz. 63, 1899 стр. 102; арештований польським урядом Хлопцким, щоб вправдати себе самого, обвинувачував могутніх князів навіть у підтримці Наливайкових дебошів.

рожда. Принаймні маршрут Лясоти через Україну йде немов би навмисно мацками Збаражських (Прилука, Погребище, Володарка й інші) і головню там спинявся він на відпочинок. Йому та Янушеві Острожському адресував Рудольф II листи та рекомендував своїх послів, а австрійська дипломатія силкувалася помирити обох цих можновладців, щоби спонукати їх до спільного виступу в цісарських інтересах. Пізніше в переговорах із Січчю називалося воеводу брацлавського приятелем козаків, який радо їм допоможе у справі придбання необхідної кількості коней. Запорожці навааєм просили Лясоту допомогти їм до цього протекцією у князя Збаражського. Також Жолкевський скаржився на цього останнього за поблажливість заходом суперечним з офіційною політикою Речи Посполитої.⁴⁵⁾ Ревним прихильником всяких антибісурманських плянів козаччини деклярувався завше католицький єпископ київський Йосиф Верещинський.

Такий запопадливості поодиноких можновладців стала швидко до пари також ініціатива самих козаків, спочатку з найбільш офіційних кругів. Вже з першої половини 1593 повідомляв цісар приязно до нього настроєне московське правительство, що він одержав офертю з України "... козаки низовские били челом, которые в низовье пребывают, а хотят быти в Угорскую землю и служить противу Турского".⁴⁶⁾ Пропозиція правдоподібно вийшла не від дійсного низового козацтва, а від встановленого 1590 р. реєстру в одну тисячу козаків під зверхністю Миколи Язловецького, старости снитинського, та безпосереднім проводом шляхтича Яна Оришовського. Перше посольство відправили на цісарським дворі ні з чим. Але австрійський посол Вакер, який незабаром після того подався до Польщі зі завданням втягнути її до антитурецької коаліції дістав спеціальне завдання поінтересуватись козаками.⁴⁷⁾ До цього з'явився козацький нібито відпоручник Валіцький знов пропонуючи воєнні послуги. При цім згадувалося перше безвслідне посольство та називано Оришовського найвищим козацьким вождем і з цього можна додумуватися, що і перші заходи про цісарську службу вийшли власне від легально визнаних польським правительством реєстровиків.⁴⁸⁾ Вакер підарівав тут інтригу Замойського і тому й цим разом не дав Валіцькому ніякої певної відповіді. Але думки про допомогу Австрії вже поширилися серед воєвоначного пограничного населення і незабаром мусіли захопити теж і Низовиків. Авантюристичний шляхтич, бувший коморник Стефана Баторія, Станіслав Хлопцький, почувши в Київі козацькі балаки про те, як би то заявити про себе Рудольфові II, подався до Праги. Ініціатива цієї подорожі належала, можливо, знову відповідно настроєним можновладцям Збаражському та Острожським.⁴⁹⁾ На Січчю про неї нічого не знали. Тим характеристичніша здецидована готовість з якою запорожська старшина легалізувала самозванчий акт Хлопцького. Тільки зачувши про появу Лясоти на Україні, вислали з Низу негайно назустріч йому окреме посольство. І хоч потім, коли переговори з цісарським висланцем не ладились, намірялись козаки кинути Хлопць-

⁴⁵⁾ Lassota, 213; Мемуари I, 169; Listy, 46 і 49; Prochaska, 23; Sas, Przegl. powz., 63, 1899 стр. 61—62; Збаражський сам укладав теж проекти хрестового походу на невірних з участю козаків, якії він надавав велике значіння — Acte si fragment I, 49; Dozwuky bezkrálovi, 132 і 185; Věstnik KCSN 1929, стр. 11 і 49; de Páse, 180 і 393—394.

⁴⁶⁾ Памятники I, 1282; Matoušek, 155—156, подав деякі ближчі дані в яких виходить, що козаки були на цісарським дворі в грудні 1592. Але він або не збагнув, що тут мова про одне й те саме посольство, або не знав російського видання актів і тому вважав, що цей епізод невідомий у літературі.

⁴⁷⁾ Барвінський, ЗНТШ X, 21; Matoušek, 16.

⁴⁸⁾ Барвінський, ЗНТШ X, 21—25; Грушевський VII, 196—197.

⁴⁹⁾ Lerszy PSR III, 314—315.

кого в Дніпро, то всеж остаточно Січ ухопилась за його ініціативу й ліквідувала інцидент іменувавши його своїм полковником. Прямим робленням авансів Австрії з боку козаків був весняний похід Лободи на Акерман, який підпрнято, „щоб догодити цісареві на першу вістку про посольство“.⁵⁰⁾ Приймаючи гроші, й корогву та посилаючи в Лясоту назад своїх уповноважених Саська і Ничипора Січ показала, що ґрунт під австрійську службу був уже досить підготовлений.

З деяких козацьких вчинків виступає розуміння свого відношення до цісаря як зближене до васалітету. Такою являється наприклад місія сотника Демковича, якого Військо послало після успішного походу на Молдавію в осени 1594 у Братиславу приводити молдавського господаря до присяги на вірність Рудольфові II.⁵¹⁾ Немов уповноважені цісаря змушували козаки Молдавію до злуки зі Священною Римською Імперією зовсім не турбуючись ані своїм власним правним стосунком до Польщі, ані тим, що ця остання віддавна мала інтереси у Наддунайських князівствах. Рішуче не багато лишалось тут лояльного обивательства і мимоволі нагадуються описані Папроцьким низові молодці, що „не дбають про короля свого пана, ані про отчину в якій родилися“.⁵²⁾ Але зовсім інша картина повстає з кореспонденції козацьких натажків з урядовими чинниками або поодинокими можновладцями. З листів Лободи до Замойського чи Острожського, Саська до старости кам'янецького Яна Потоцького, Федора Полоуса до Криштофа Радзивила, нарешті Наливайка до канцлера або короля зовсім не виглядає, щоб козаки думали на якесь зірвання відносин із польською державою і суспільністю.⁵³⁾ Листи ці складені в зовсім вірогідданому тоні. Король і канцлер титулюються „милостивими панами“, на кожнім слові стрічаються запевнення в бажанні вірної служби. Козаки оголошують себе „повольними слугами Його Королівської Милости, Речи Посполитої, а не менше теж і Вашої Милости нашого Милостивого Пана“ канцлера Замойського; вони завше готові до „послуги Короля Його Милости і Вашої Милости, наших Милостивих Панів“.

Справді можна звернути увагу на час. Переговори з цісарем велись від весни до ранньої осени 1594 р. а перший відомий лояльний лист від „запорожського гетьмана“ Федора Полоуса до Радзивила походить з кінця квітня 1595 (лист Наливайка до Замойського з весни 1594 не може йти в рахубу, бо Наливайко тоді ще ніяк не був зв'язаний із Запорожжям). Виймок творить переписка Лободи зі старим Василем Острожським з зими 1594—1595 при чому козацький привідця заслужив собі навіть на комплімент від старого князя „(козаки) się spokojnie we wszystkim przeciwko tnie i poddańych mych zachowali, zwłaszcza Pan Łoboda, pragnąc przyjazni ze mną“.⁵⁴⁾ Одначе у цих листах нема запевнень у лояльності та вірній службі королеві і коли згадати, що якраз Острожський був одним із промоторів австрійської служби козаків, то і переписка його з Лободою і їх добрі стосунки являються в инакшому світлі. Мимоволі насувається припущення, що десь у другій половині 1595 запорожська старшина охолола до союзу з цісарем і почала знову пробувати налагодити

⁵⁰⁾ Lassota, 220; Мемуари I, 181.

⁵¹⁾ Куліш II, 429—431; Hurmuzaki III², 70; Isopescu ED II, 477.

⁵²⁾ Herby, 156—167 (оповідання про побут Самійла Зборовського на Січчю).

⁵³⁾ Listy, 63—66; Куліш II, 433—435; Broel-Plater II, 214—219 (лист Наливайка до короля в Річці "... jeśli Króla Jedomości Pana naszego i ich miłościwych rapów senatorów na to wola..."); Арх. Сборн. VII, № 39; пор. теж зносини Наливайка з Тарановським (ЗНТШ 40, 1901 стр. 1—6) або Саська з Верещинським (Чтения ОНЛ XIX, 68—69); вже після початку кампанії 1596 просив Наливайко брацлавського старосту Струся посередничати між ним і Жолкевським (Listy, 71).

⁵⁴⁾ Куліш II, 435.

відносини з Річчю Посполитою. Нажаль епістолярного матеріалу відомо занадто мало, щоб висловити у цій справі щось більше ніж тільки припущення. Небагато можуть допомагати також натяки Сапіги чи Жолкевського про якісь далекосяглі заміри свавольців, хоч перехвалки на цілий світ в устах буйного вояцтва зовсім правдоподібні.

Характерно, що ні в одному із листів козацької старшини до короля чи до когось із можновладців нема ні словечка про цісарські корогви, котрі скрізь носилися при війську. Козаки отже розуміли, що цей факт треба замовчувати. Тим більше, що офіційного розриву з цісарем не було. Обидва партнери просто звернули свою увагу куди инде. Очевидно козаки не надавали великого значіння зверхникові. Залежало їм у першу чергу на „козацькім хлібі“, себто на місці для розквартирування та на платні за воєнні послуги. На оден бік оголошувалось козацькі походи на Молдавію як службу цісареві, — на другий готові вони були представляти їх як послугу королеві польському, за яку їм належить від Речі Посполитої нагорода. Дарма, що Польща може собі ніяких послуг не бажала; на цьому пункті козаки уперались твердо. І тут заходила різниця між значінням, яке надавали тим самим вчинкам польська шляхта і низове лицарство. Мимоволі пригадується мальовнича паралеля Куліша про степових „реалістів“ і панів — „клясиків“ — очитану в латинських авторах провідну маїнатську верству.

Більш вишколене політично польське суспільство мусіло бачити в прийнятті цісарської корогви, або в поході проти Туреччини на допомогу Австрії зраду держави. Так воно в дійсності і було агідно з тодішніми категоріями політичного думання. Розрив з Польщею бачили і в ряді виявів козацької сваволі, тому готові були вірити також чуткам про московську протекцію або про пляни проти Кракова та королівської особи. З попередньо наведеного можна думати, що поняття про політичне значіння звязку з цісарем серед козаків існувало, але воно не було глибоко закорінене навіть у старшини. Розуміючи, що прийняття імперського дарунку символізує підпорядкування себе розпорядженням иншого суверена, козаки не брали цього дуже трагічно і не називали зрадою. Військо Запорозьке вважало себе настільки самостійним, щоб мати право переговорювати про наєм з ким йому видавалось зручніше. На першій місці в усякім разі лишалась завше справа „козацького хліба“ — отже, платні, сукна, права квартирування, а не окреслення принципового правного становища. Кого при цім титулювалося милостивим паном було козакам байдуже. Клясичну мудрість Оржельського „nemo potest duobus dominis servire“ степові реалісти не трактували поважно.

Обставини склалися довший час сприятливо для козащини: коло трьох літ вона фактично опанувала великі простори на українських землях. Але як небудь правно оформити своє володіння, надати йому тривалішу організацію переважило духові спроможності козаків XVI віку. Вони обмежувались до побірання „стацій“ та до звичайних грабунків, і спроби створити якийсь новий устрій залишилися лише в рамках невеликих територіальних експериментів, як у Брацлаві. Низове лицарство було людом воєнним, але не політичним. І як вояцтво брало воно фактично те, що йому давало сьогодні, не турбуючись про теоретичну безпеку свого завтра. Певне виявилась традиційна нехоть Українців до абстрактно-політичного умового напруження, що обов'язково мусить лежати в основі кожної державної організації. Мається тут на увазі поняття як „Corona Regni“ Угорщини чи Польщі — теоретичні уяви, які лягли в основу державної будови. Щось подібного під назвою „Земель Війська Запорозького“ втворилося на Україні лише значно пізніше і ніколи не досягло тої вироб-

леності, що у західних сусідів. Для XVI століття аналогії треба би шукати серед усякого професійно-воєнного люду, наприклад серед німецьких ляндскнехтів, що хоч і піддані цісаря, наймалися кожному хто платив, також і проти Німецької імперії, або серед ватаг кондотерів. Світогляд кондотера особливо виглядав з листа Наливайка до Жигимонта III з його постійним рефреном „ми яко люде рицерській пружновати не хочачи...“ Не тільки не хотіли, але й економічно не могли бути без діла люде, що жили з війни. Але від такого добичництва до „повстання якогось нового управління“, що на нього скаржились депутати Великопольщі, було ще дуже далеко. Толкуючи по своєму козацьке господарювання на Україні, польська суспільність приписувала йому далекосягліші пляни ніж воно мало в дійсності.

II. Козацькі походи 1593—1595.

Напади козаків та пограничних можновладців на Молдавію, такі звичайні у XVI—XVII віках, представляють собою досить оригінальне явище. Як правило заривалася невелика купка більше чи менше привілейованих громадян Речі Посполитої кудись у саму глиб Румунії і там її розбивали до щенту. Та не дивлячись на такий стереотипний вислід завше знаходився новий гурт охочих, котрий з подібним результатом проробляв майже той самий шлях. Це однак ані трохи не відбивало охоти майбутнім шукачам пригод. На загальному тлі таких авантурничих наїздів корисно відрізняються походи останнього десятиліття XVI віку. І тут розуміється маємо до діла зі замаскованими розбишацькими рейдами. Іншим разом маскувалися козаки особою якого небудь претендента на господарський трон, тепер — бажанням допомогти християнському цісареві Рудольфові II. Але в роках 1593—1595 провадилися ці походи з більшими силами, під проводом не лише очайдушно відважних, але й досвідчених ватажків, тому й виследи їх були навагал вдалі — принаймні з точки погляду успішно вивезеної додому багатой здобичі. Відбувалися козацькі походи в цих роках на фоні великої німецько-турецької війни, тому і притягали до себе значно більшу увагу європейської суспільности. Сліди такої уваги, переховані у звітах данціських резидентів з Польщі, і послужили одною з підстав до написання цієї студії.

Зріст воєнної підприємчivosti козацтва в кінці XVI віку часово припав на початок воєнних акцій між Австрією й Туреччиною (1592). Етика борців за християнство, непримиримих ворогів бусурман в цей час уже глибоко закорінилась на Січі і можна було сподіватися, що низове товариство не залишиться безстороннім у великій боротьбі, яке б не було становище його офіційного зверхника Польщі. Ця остання трималася зовсім неутрально; зокрема властивий провідник її політики великий канцлер і коронний гетьман Ян Замойський при співчуттю широких кругів шляхти противився всяким спробам зближення з Габсбургами. Кілька лише літ тому перефорсував Замойський силою вибір королем Жигимонта III Вази проти кандидатури Габсбурга, ерцгерцога Максиміліана. Полонений в бою під Бичиною (1588) Максиміліян мусів зректись всіх претензій на Польщу. Але його щасливий суперник зовсім не захопився своїм успіхом і незабаром сам зближився знову до Відня пропонуючи зречення з польської корони а взаємні забезпечуючи собі підтримку Австрії при здійсненні инших політичних плянів. Нову орієнтацію заманіфестував Жигимонт назовні своїм

одруженням з Габсбургською принцесою Анною (1592), яка скільки могла допомагала справі втягнення Польщі у турецьку війну. З тим більшим неспокоєм дивився миролюбиво настроєний шляхетський загаль на діяльність козаків, яка що хвилини могла втягти його проти волі у небезпечну авантюру.

Соймовими постановами та окремою ординацією 1590 р. постановлено набрати окремий відділ з 1000 козаків на державну платню. Місце осідку для нього призначено на Низу звідкіля мали вивести все свавільне козацтво. Начальниками цього війська настановлялись староста снітинський Микола Язловецький та Ян Оришовський. Щоби ще краще тримати в карбах українну сваволлю мали заложити на урочищу Кремінчук укріплений замок, який контролював би довіз зброї та харчів за пороги.¹⁾ Більша частина цих ухвал, щодо замку і осадження на Низу залишилась на папері. З виданої платні видно лише, що якусь кількість реєстровиків дійсно зібрано. Але навіть коли їх було і повне число — 1000 чоловік, то й тоді вони булиб безсильні привести до порядку відносини на пограниччю. Варто лише пригадати, що Січ у цей час могла виставити 6000 війська. Низові козаки і далі представляли собою найповажнішу силу на Подніпров'ю й робили що хотіли не справляючись в бажаннями правительства.

В пам'яті наступних поколінь особливо рельєфно запечатлівся рух Косинського. Але і побіч цього повстання в рр. 1591—1593 козаки на довший або коротший час опанували цілий ряд міст — Білу Церкву, Богуслав, Трипілля, Переяслав і навіть Київ; вони побірали з цих міст контрибуції або заводили там свої порядки, котрі зрештою зводились головню до розквартирування війська та прохарчування його коштом місцевого населення. Бажання змінити існуючий устрій виступав рідко. Королівські старости могли навіть залишатись у тих самих містах де гостювало козацтво, тільки фактично авторитет їх зазнавав часом повної ануляції. Розуміється, ні органам адміністрації, ні шляхті, на мавтку котрої важким тягарем лягали козацькі лежі, такі відвідини низових гостей не були бажані. На соймах і соймках раз у раз роздавались голоси, що домагались поскромлення козацької сваволі.²⁾ Ухвали 1591—1592 рр. виймали козаків згід права, конфіскували їхні мавтки, зносили уряд козацького старшого, підданці їх прямо під владу коронного гетьмана та настановляли окремий суд у справах козацьких алочинів.³⁾ „Niech, i yusz od tego czasu na wieczne czasy tak miecz chcemy, aby kozaczthwo kromi wolicy nasey i tho za wiadomoscia y pozwolyeniem wsech stanow r. p., gdybi ych potrzeba r. p. okazowala, w państwie naszym chowacz ych nie mamy y oni liez miecz nye maay telko za porohamy“ — провктували постанови на козаків.⁴⁾ Все це знов таки лишалося на папері. Козаччина чулася занадто сильною, щоб добровільно залишити фактично опановані терени, і далі „узурпувала собі великі титули“, себто ставила в законний обов'язок коронним обивателям годувати низове військо.

Літом 1593 вирушило зі Січі велике військо проти правдоподібного винуватця у смерті Косинського, черкаського старости Олександра Вишне-

¹⁾ АЮЗР III¹, № 11; Bielski III, 1659; Стороженко, 261 вважає, що тут мова про фортецю над Дністром; Грушевський VII, 178—179 вогім слушно спростовує його гадку і доводить що пляшована твердиня мала бути на Дніпрі. Górski, Historia pischnoty, 243 (платня козакам від правительства в рр. 1589 та 1591).

²⁾ АЮЗР III¹, № 13; Жерела VIII, № 39—47.

³⁾ Volumina legum II, 344 (Konstytucje sejmku warszawskiego 1593); Жерела VIII, № 48—50; Script. rer. Pol. XXI, 310, 312, 337.

⁴⁾ Жерела VIII, № 50; Script. rer. Pol. XXI, 90.

вещького. Староста сам не міг боронитися і між обома сторонами дійшло до заключення умови, котру Грушевський влучно характеризував як капітуляцію віце короля пограничча перед козаками. Останні діставали право вільного проходу з України на Низ і назад та право без перешкод закупувати зброю, порох та харчі й перевозити їх куди їм було потрібно. Судити козаків за провини могла лише власна виборна старшина.⁵⁾ Як показали наступні події, з пунктів договору зробили козаки широкий ужиток. Фактично пакти зі старостою черкаським надовго віддали їм у руки все українське пограничча. Вихідна оперативна база, яку козаки таким чином здобували на Київщині і Поділля стала передумовою першорядної ваги для успішних походів на дунайські землі. Січ лежала далеко і там було неможливо утримувати довший час велике військо. Натомість на пограниччю легко далось прогостувати за кошт осілого населення значні сили, завше готові до змобілізованя і вторгнення у сусідню Бесарабію. Інша вже справа, що хозіянування козаків на заселеній волості рано чи пізно мусіло потягти за собою конфлікт із центральним правительством.

Ще в 1591 р. готувались козаки йти з якимсь кандидатом на господарський трон до Яс. Затривоженому правительству одначе вдалось перебити ці заміри. Язловецький „з великим трудом“ намовив козаків відіслати „господарчика“ королеві, відкіля гіпотетичний потомок Івоні помандрував уторованою стежкою до Марієнбургу.⁶⁾ Криштоф Косинський звернув відтак козацьку енергію на деякий час в бік власних земель Речи Посполитої. Наявність р. 1591 „господарчика“, очевидно як претексту до походу, доказує що ніяких зв'язків між Січчю і цісарем в той час ще не було. Цісарська служба явилась би сама по собі таким імпазантним оправданням кожного воєнного підприємства, що про кандидатів на господарство не треба було взагалі журитися. Австрійське правительство зі свого боку тільки намацувало можливості такого союзу. Посол до Москви Варкоч дістав інструкції розпитатись про низове військо, що воно взагалі собою уявляє. Московська опінія не була надто прихильна: козаки, мовляв, добрі до партизанських нападів та шарпанни, але не визначаються стійкістю і вірністю.⁷⁾ З обережною ухильністю поставилась Австрія і до перших вище згаданих спроб козаків навіязати переговори про службу. Лобода ще на власну руку вирушив у грудні 1593 з трьохтисячним військом на турецькі городи.

З походом цим зв'язано досить неясностей. Старші дослідники взагалі його не признавали, тому що знали про нього лише в літописних джерел.⁸⁾ Пізніше Барвінський справедливо вказав на авторитетність літописних звісток особливо у Гайдештайна, королівського секретаря, що мусів бути добре поінформований і політичних подіях. Та і опубліковані згодом документи не залишають сумніву в тому, що з кінцем 1593 козаки дійсно ходили на придунайські землі.⁹⁾ Всі джерела подають назви знищених Лободою міст як Orsiovia, Orseovia, Orscheovia¹⁰⁾ далі дуже перекручене „Ugeupa“ італійського звіту Контаріні і нарешті „Jurgiew, Jurgova, Jarg-

⁵⁾ Стороженко, 307—309; Грушевський VII, 192—193.

⁶⁾ Жерела VIII, № 48; Script. rer. Pol. XXI, 100; Hurmuzaki III¹, 149; Bielski III, 1654; Prochaska, 15 та Sas, Stosunki polsko-tureckie. Przegl. powsz. 55, 1897 стр. 232 називають його по імені Лазарем; Макушев, Сл. Сб. III, 7.

⁷⁾ Adelung I, 427; Чтения МОИДР II, 1863 стр. 269; Uebersberger I, 553; Соловьев VII, 301; Тургенев II, 43—44.

⁸⁾ Bielski III, 1707—1708; Heidenstein X, 304; Eubieński, 34—35.

⁹⁾ Звіт цісарського посла Вакера — Барвінський ЗНТШ X, 21—25; та зі скороченнями Hurmuzaki XI, 427—429; інші вістки про похід: Hurmuzaki III¹, 46; XI, 412; Жерела VIII, № 53; Acte si fragmente I, 134—135 (знищене місто назване „Turgion“); Archiwum Sapiehow I, № 109.

gov". Цю останню назву розшифрували дослідники чомусь як „Джурджа“.¹⁰⁾ До цього нема підстав. Ті ж самі джерела, що говорять про сплюндрування „Яргрова“ називають Джурджу „Djurdzowa, Gurgova“ коли мова йде під час молдавської кампанії Замоїського 1595 безумовно про це місто.¹¹⁾ Коли визнавати авторитет Гайденштайна, то не можна залишити без уваги і положення „Юргова“, яке він подає „недалеко від Акерману“.¹²⁾ Джурджа ж віддалена в повітряній лінії коло 500 кілометрів від устя Дністра. Сапіга виразно говорить про спустошення, що їх нарobili козаки в Молдавії (згідно з його термінологією у Волощині як тоді називали у Польщі Молдавію; теперішню Волощину називано Муньтянією). Лобода, отже, напавши на безпосередньо приналежну до Туреччини південну Бесарабію, зачепив і сумежні володіння молдавського господаря. Тут і треба шукати загадкового „Яргрова“. На полудневім гирлі Дунаю існує порт Сфанту-Георге, а над Сулинським рукавом ріки містечко Горгова. Останнє правдоподібно і є „Яргров“ недалеко від Акерману, але розуміється остаточне вирішення питання треба залишити на пізніше.

Необхідно зазначити, що і під чисто військовим оглядом похід серед зими з невеликим трьохтисячним військом на сотки кілометрів віддалену Джурджу, при чому в запіллі залишився-б цілий ряд обсаджених ворожими валогми фортець, являється чистою неможливістю. Турки мусіли би перехопити військо Лободи ще на маршу до ціли, а вже у всякім разі, коли воно обтяжене здобичею верталосся назад, а чутка про нього всигла розлетітися кругом. А вже зовсім неможлива гадка Барвінського, що після розгрому Джурджі козаки рушили ще далі на захід і зруйнували Орсову над Залізними Воротами Дунаю (так розумів цей дослідник „Орсовію“ зі звіту Вакежа). Такий похід через усю Волощину, де тоді володів видатний воявник Михайло Хоробрий (1593—1601), аж на кордони Сербії й Угорщини стоїв би диким унікалом у всій козацькій військовій історії.

„Орсовію“ австрійського звіту відчитує Йорга зовсім категорично як „Оргів“.¹³⁾ І це розуміється найправдоподібніше. Фантастичний марш поза часом і простором, аж мало не до Панонської рівнини, редукується таким чином на стратегічно зовсім можливе вторгнення до південної Бесарабії, добре знаної козакам країни. Чи і „Яргров“ не в часом ідентичним з „Орсовією“ та „Урейною“ може теж уважатися отвертим питанням. Так само непевно чи напад прийшов із Січі, чи з України. В осені 1293 значні запорожські сили вигреблилися були на волость, щоб помститися за тортури своїх послів у київському замковому уряді. Київська адміністрація, як кілька місяців перед тим черкаська, мусіла скапітулювати і місто заплатило значний окун — 1200 польських злотих.¹⁴⁾ Але нема даних щоб Лобода приймав участь у цій експедиції. Провідником же зимового походу 1593 називають його і хроніки і документи однозгідно. Саме під час ярмарку, 24 грудня, напав Лобода на Оргів і захопив багату здобич. Три дні залишились Запорожці у місті та розпустивши на всі боки загопи, нищили околицю. Турецькі й татарські війська переслідували їх, але не відважились перейти через Дністер і козаки щасливо вернулись назад з

¹⁰⁾ Барвінський, ЗНТШ X, 6—7; Грушевський VII, 199; Доманицький, 27 — цей останній називав лише фортеця „Орсовія“, але не „Яргрова“. Зовсім неясне співвідношення у Куліша II, 83 „Юргов“ значе Джурджево, важливіший складочний пункт подкарпатської торгівлі і так само у Ролле, 140.

¹¹⁾ Bielski III, 1742; Heidenstein X, 309, 322—324; пор. теж Grabowski — Przegląd historyczny I, 68—69.

¹²⁾ Heidenstein X, 304 „... Jurgovam non procul a Bialogrod...“; так само Lubieński, 34.

¹³⁾ Jorga III, 207; Studi istorice, 207; Acte si fragmente I, 134—135.

¹⁴⁾ Listy, 28—29.

усім пограбованим. Похід цей треба зарахувати до найвидатніших військових чинів Лободи. Невелике, бо тільки трьохтисячне його військо (в тім числі трохи донських козаків) мусіло оперувати серед зими, маючи в запіллі дві міцні турецькі фортеці — Тягиню та Акерман. Повернулись козаки по всій правдоподібності не на Україну, а на Запорожжя. Принаймні вже в березні 1594 підприняв Лобода зі Січі новий похід на турків, а це доводить, що і значніші козацькі сили мусіли перезимувати за порогами.

Тим більше, що зима трапилась неспокійна. Чи як реванш за козацький похід, чи з власного почину татари кілька разів нападали на низові землі та відбили козакам коло двох тисяч коней. Певно у звязку з такою компромітацією вартової організації стоїть покарання на горло Семена Корноуха „ze zle strzegł“.¹⁵⁾ Такі інциденти мусіли своєю чергою розіграти козаків щоби віддячитися бусурманам. Польські хроністи одноголосно вказують, що вже зимовий похід Лободи відбувся з ініціативи цісаря.¹⁶⁾ Скорше всього це лише переконання шляхетського загалу в Польщі, яке склалося під враженням незабаром потім заключеного договору між Січу й Австрією. Грушевський слушно зауважив, що козаки, претендуючи на привезені Лясотою гроші, вичислили всі свої попередні послуги Священній Римській Імперії. Але рахували вони їх по вояцьки чесно — тільки з того моменту, коли цісарський лист був на Запорожжю. Грудневого походу 1593 січовики в числі своїх заслуг не ставили, хоч розуміється їм було би вигідно поррахувати за собою можливо більше бойових чинів. Підчас, коли козаки сплюндрували Оргів, Станіслав Хлопцький тільки прибув на цісарський двір.

Подорож Хлопцького виїшла з його приватної ініціативи. Але ця ініціатива безперечно йшла по лінії бажань Запорожського Війська, а принаймні його старшинських кругів. Инакше ніж запонадливостю скористатись такою підставою для війни з невірними не можна собі пояснити, чому негайнож після одержання цісарського листа, ще не знаючи ні обставин ні умов звязку з Австрією, козаки кинулись до нового підприємства. Мимоволі відчувається за цим раптовим рішенням тверда воля якоїсь партії або групи серед козацтва, що згори постановила прийняти службу у цісаря і тягла за собою масу. Лист Рудольфа II прийшов на Запорожжя за три тижні до Великдень (Великдень 1594 припадає у католиків і православних однаково на 10 квітня — 31 березня старого стилю).¹⁷⁾ А вже за тиждень після цього вирушив Лобода водним шляхом на Акерман, не дивлячись на несприятливу пору року, коли на Дніпрі ще не пройшла вся крига.¹⁸⁾ Як можна думати з пізнішого поведіння Лободи, був він головним ініціатором нового походу, але для здійснення його мусіла йому допомогти щойно придбана зимова авреоля. Своєю чергою, лише зимуванням значних козацьких сил на Січі після сплюндрування Оргіва можна пояснити таку блискучу їх мобілізацію. По даним Жолкевського Лобода мав зі собою 1300 чоловік в 45 чайках, але багато мусіло залишитись дома, бо не було більше готових човнів.

¹⁵⁾ Liasota, 212; Мемуари I, 168—169; Listy, 51—53.

¹⁶⁾ Heidenstein X, 304; Bielski III, 1708; Lubieński, 34—35; Барвінський, ЗНТШ X, 23—24.

¹⁷⁾ Franz Rühl, Chronologie des Mittelalters und der Neuzeit. Berlin 1897. Стр. 286. Доманицький владє Великдень 1594 на 8. квітня, а початок походу отже на 25. березня. Стр. 3.

¹⁸⁾ Liasota, 210; Мемуари I, 181—182; Archiwum Sapielów I, M 118; Нутмізакі III, 4 (дуже неточно); Pierling-Rački XIV, 100—101; Listy, 52—53; два останні джерела подають, що козаки хотіли напасти теж і на гирла Дунаю (Киля), але цієї пляни надало не здійснився. Жолкевський слушно писав, що „taką niewielką liczbą wiosen zębij mogli czo znacznego brojez“.

Похід тривав недовго; вже 3 травня отримав Лясота у Хвастові вістку про успішне його закінчення. В Акермані концентрувались значні турецькі сили, які готувались іти разом із татарами на Угорщину.¹⁹⁾ Несподіваним нападом 29 березня козаки здобули місто, пограбували й спалили його. Згідно з їх власними, явно перебільшеними даними, побили вони 2500 узбровних яничар та 8000 простого народу, але не здобули великого і добре укріпленого замку. Навряд чи й пробували вони його взяти, бо прибули на чайках майже без артилерії. Розуміється багато турецьких вояків встигло туди сховатися і певне там же у замку переховувались воєнні припаси для походу в Угорщину. Отже успіх козаків не був рішучим; свого значіння опорного пункту для татарського маршу Акерман після нападу Лободи не втратив, хоч може і не мало потерпів. Однак здобич свою вивели козаки ціло і подарували з неї потім Рудольфові II два яничарські значки та якогось вельможного полоненого турка.

Добра воля січового проводу послужити голові всього християнства на цім не обмежилася. Ледве повернувшись почали на Січі лаштуватися до нового підприємства. Вістку про те, що козаки знову збираються на море в кількості 1000 чоловік на 40 чайках дістав царський посол Лясота ще у Розволожу, маєтності князів Збаражських 28 квітня — більше як за місяць до свого прибуття на Січ.²⁰⁾ Десь коло цього часу — від середини квітня до початку травня 1594 — зайшла на Січі зміна кошового. На місце Лободи вибрано Богдана Микошинського. Але ця зміна не означала відхилення від повзятого політичного напрямку, бо новий гетьман у питаннях зовнішньої діяльності цілком солідаризувався зі своїм попередником. Як напад на Акерман, так і цей новий похід, мали служити для перешкоди татарам. Козаки старались отже виконати царські плани. Воєнні проекти, які розгортав Хлопницький при дворі Рудольфа II зводились власне до завдання Запорожжю не допустити хана кримського прорватись на Угорщину.²¹⁾ Лише в другу чергу приходила на увагу козацька диверсія на власні турецькі землі.

Приїзд Хлопницького міг тільки зміцнити бажання достосуватись до царських бажань. Дня 31 травня Микошинський на чолі 1300 товариства на 50 чайках вирушив у низ Дніпром. Та коли Австрії валежало на тім щоб не пропустити татар, то й Туреччина не менше старалась, спроводити таки орду на середньоевропейський театр війни. Вже агадувався про приготування турків у Акермані, одному з етапів на шляху до Угорщини. В квітні рознеслася по Україні чутка про турецьку флоту в дніпровім лимані, котра мала облекшити ханові переправу.²²⁾ Видимо все підприємство було з боку Отоманської Порти систематично і солідно підготоване. Козаки нарахували 8 галер, 15 каравель та 15 сандалів. Кримський хан ішов усією силою. Орди напевне не було 80 тисяч, як оповідали потім Лясоті учасники походу, але коли її й було тільки 10 тисяч, то всеж у

¹⁹⁾ Жолкевський писав Замойському 21. березня 1594: „... iest iusz dwa albo trzj tysiacyze Tatar u Białakowa gdzie Beglerbeg stal z wojskiem przeszli czy znacz Dniepr lodami, ij czekają Czara... (Listy, 43); Hurmuzaki III², 260 i IV², 179; дані венеціанського посла з Царгороду про те, що козаки захопили 25000 коней не перебільшені а просто неможливі. На чайках годі було відвозити коней, та й на Січі пару місяців після цього не скаржились би на брак їх. Цю вістку мав венеціанський даяльомат в татарських джерел і походження її ясно: орда не хотіла йти на наказ султана до Угорщини і випукувала всякі претексти відкритись від нього.

²⁰⁾ Lassota, 201—202; Мемуари I, 154; Грушевський (VII, 199) висловився неточно, що цей новий похід вирішено вже після прибуття Хлопницького; цей останній явився на Січу лише коло 20. травня (Lassota, 220; Мемуари I, 181).

²¹⁾ Hurmuzaki XI, 407; Грушевський VII, 199; Масійск, 5.

²²⁾ Listy, 52—53.

злуці з турецькою флотою творили вони занадто велику армію, щоб невеликий відділ Запорожців міг перешкодити її рухам. Микошинський зумів, правда, шарпнути військо і флоту ворога, мав з ними битву на суші й на воді, полонив значного татарина Белека з числа ханського почоту і, певне, здобув кілька турецьких сандалів. Принаймні Лясота вертався з Січи сандалою, мабуть власне свіжоздобутою, бо як відомо козаки швидко нищили здобуті у турків судна. Чогось більше ніж щасливим наскоком по-турбувати ворога Микошинський не був в силах зробити. Вже 18 червня повернув він із військом назад на Січ.²³⁾

Крім того окремих відділ, коло 400 козаків вислано було вгору по Дніпрові до Таволжанського острова. Там находилася друга можлива для татар переправа через річку і її стерегли Запорожці до 8 червня, поки не переконались, що орда тудю не піде.²⁴⁾ Таким чином цілий ряд воєнних підприємств Січи в першій половині 1594 року представляється як одна велика спроба перешкодити татарському походу на Угорщину. Цій цілі служили походи Лободи та Микошинського і застава на Таволжанськім острові. Треба ствердити, що козацька акція вилася у форми дрібних зачіпок. Сил на Запорожжю було мало, додаткових контингентів з пограничних волостей не стягнуто і щоб дійсно противілати походів орди зроблені зусилля не вистарчали. Татари таки пішли на Угорщину, хоч і йшли вони у такий далекий і небезпечний похід неохоче, а значить і задержати їх не булоби так важко.²⁵⁾ Кілька льокальних козацьких успіхів нічого не завжили на перебігу австро-турецької кампанії. Що найбільше наповнилися на деякий час бусурманським добром кишені у широких шароварах запорожських „кавалерів“.

З приїздом Лясоти на Січ у перших днях червня 1594 змінився стиль переговорів. Досі стояло перед козаками завдання стримати „праве крило турецької потуги“ — кримського хана. На царськім дворі обмірковувались і дальші можливості. З них на першім пляні було улаштування коаліції зі Семигороду, Волощини, Молдавії та Війська Запорожського. Зєднані військо союзників мали би поздобувати турецькі фортеці над Дунаєм і вдершись до Болгарії загрозити Царгородові. Змінливий і несталий молдавський господар Аарон, вихрещений жид (1592—1595), лавіруючи поміж сусідніми ворогуючими державами подавав Австрії надію на своє піддання під протекцію царя. В часі подорожі Лясоти на Січ повідомляв він німецького головнокомандуючого в Угорщині, Тейфенбаха, що радо перешкоджатиме проходів татар, але сам він чується за слабкий для цього. Якісь таємні переговори між Молдавією та Австрією мусіли бути вже й давніше, бо Лясота зявився серед козаків з готовою політичною концепцією походу в Молдавію та об'єднання з Аароном.²⁶⁾ В його пертрактаціях із Січчу цей другий плян так висунувся наперед, що у козацької сторони мусіло виникнути вражіння, немов би власне на таким підприємстві ціса-

²³⁾ Lassota, 211 i 223; Мемуари I, 167 i 184; Боплян, 66—67.

²⁴⁾ Lassota, 210; Мемуари I, 165—166.

²⁵⁾ Lassota, 211; Мемуари I, 167.

²⁶⁾ Lassota, 213; Мемуари I, 168—169; такі самі інструкції, працювати над об'єднанням румунських князівств з козаками дістав царський посол до Молдавії та Волощини Маріно Пагузо (Hurmuzaki III², 186 від 7. березня 1594) „Deinde ut operam det, quò tam Kosaccorum Zaporoscensium, quos Caesarea Maiestas in hunc usum suae militiae iam ascripsit, quam Hospodari ope et auxilio. Tartarorum exercitus a Turcis evocatus, suprimatur, et transitu cum aqua tum terra prohibeatur, quominus in Christianorum ditiones pervenire, suoque more barbaro, obvia quaequae ferro et igni immaniter denastare et evertere queat“. Поголоски про конфлікт Молдавії та Волощини з Татарами та про їх перехід на сторону царя в першій половині 1594 р. — Acte si fragmente I, 126—127.

реві залежало в першу чергу. Тим більше, що справа для них була не нова. Вже сторонник Габсбургів, князь Януш Острожський підбурював козаків до вторгнення в Молдавію. Посланий від Січи до царя в липні 1594 послом Станіслав Хлопницький оповідав там про наміри господаря заключити союз із Московщиною. Та Аарон і сам пробував забезпечити собі козацьку підтримку і в тій цілі робив Війську Запорозькому різні чести, напр. в лютому місяці попередив про майбутній прохід татар.²⁷⁾ Балакалося вже навіть просто про союз Аарона з козацтвом. Якийсь ближче невідомий козак Коалинський, разом зі своїм кумом (властиво швагrom-cognato), виступили при цій нагоді в ролі самостійної політичної сили і заключили в березні 1594 союз із господарем проти турків і татар. Чи не був це знову якийсь відпоручник реєстровиків Оришовського? Чи котрийсь із серії тих дрібних ватажків вроді Чановицького або „Матюші по провванню Гультяя“, котрі в цих часах гасали по королівству?²⁸⁾ Питання мусить залишитися отвертим. Тут досить сконстатувати, що в менті, коли Лясота розвивав на Січи свої проєкти походу на Молдавію та об'єднання в Аароном, Військо Запорозьке ще з господарем ніяк формально зв'язане не було. До самої перспективи такого зв'язку, поставленого на вид цісарським послом воно віднеслось дуже стримано. Молдавани, мовляв, відомі зі своєї зрадливості; Січ диспонує в разі потреби 6000 військом, але це занадто малі сили, щоб з ними запускатися у глибину турецьких володінь. Тому від такого підприємства козаки наразі відмовлялися.²⁹⁾

Опінія Війська Запорозького про молдавського господаря зовсім не була якась сторонича чи упереджена. Теж і інші характеристики називали його людиною безбожною, безчесною та слабовольною.³⁰⁾ Не диво, що до союзу з ним не могло дійти так просто. Але ще раніше, ніж Лясота розпочав свої переговори зі Січчу, з'явився на сцені ще один представник західноєвропейської потуги, папський посол Олександр Комулович, і ще одна незалежна від Запорозьців козацька сила — воєнний відділ Северина Наливайка.

Клеменс VIII ще в листопаді 1593 виправив абата з Нони, хорвата родом, Олександра Комуловича на схід із дуже широкою програмою мобілізації всіх християнських сил проти Порти. До коаліції мали вийти Семигород, Волощина, Молдавія, Військо Запорозьке, Польща та Московщина.³¹⁾ В числі інших поручаючих листів дістав Комулович також папські заклики до козаків і 12.000 волотих на платню їм, коли вони дійсно вирушать на турків. З кінцем січня 1594 папський нунцій поінформував Рудольфа II про це посольство, щоб таким чином зкоординувати його заходи зі заходами посланих на схід цісарських дипломатів.³²⁾ В лютому 1594 Комулович находився у воеводи Семигородського Жигимонта Баторія і писав перші досить рожеві справоздання, нібито козаки вже погодилися з молдаванами разом боронити переходу татарам. Очевидно це повідомлення можна прийняти лише як свідоцтво, що якісь зносини між Аароном та

²⁷⁾ Hurmuzaki III¹, 178—180 і 459; XI, 413; Macúrek, 11; Памятники II, 20; L. üpzig, 896—901; Жолкевський вважав у травні 1594 потрібним порадити Аарона „ізбу з kozaki niepewnemі cіhorіj w sprawę niewdawat“ (Listy, 53—54).

²⁸⁾ Пор. Арх. Сб. I, 175—185; II, стр. V.

²⁹⁾ Lassota, 212; Мемуари I, 168.

³⁰⁾ Hurmuzaki XI, 413; Pierling II, 341; Papes et Tsats, 450—463.

³¹⁾ Гривгорович, 79—92; Theiner III, 211; Hurmuzaki III¹, 173—175; III², 36—40; Fernendźin XXXVI, 9—22; Р. И. Б. VIII, 37—60 з хибною датою 1594 року, яку слушно поправив Pierling XVI, 220—231; подібніж політичні фантази курії — Acte si fragmente I, 126; Тургенев II, 45—50.

³²⁾ Matoušek, 217; Chodyncki, 275—276.

Січчу вже були навязалися.³³⁾ Зі Семигороду подався Комулович до Ясів для переговорів з господарем, але тут не досягнув нічого конкретного. Коли козаки не довіряли молдаванам, то й ці останні теж мали перед ними страх неменш, ніж перед турками. Всежтаки Аарон дав папському послові рекомендаційні листи до кількох польських можновладців, до козаків та до московського царя. В Кам'янці, куди Комулович прибув 29 березня 1594, ствердив він ще раз прихильний настрій до всяких антитурецьких підприємств в родині Острожських та бачився з двома козаками, які знаходились недалеко звідтіля.³⁴⁾ Очевидно були це вже згадані Козлянський зі своїм кумом. Так само без ніяких виразних наслідків минули балачки зі львівським архієпископом Соліковським. Але повернувшись 29 квітня до Кам'янця навязав Комулович зносини з Наливайком.

Як відомо був цей, пізніше такий популярний ватажок, в часі повстання Косинського на службі князя Острожського і то нанятий вже як начальник власного озброєного відділу.³⁵⁾ В квітні 1594 покинув Наливайко волинського можновладця. Він прямо писав Замойському, що відпросився у князя Острожського „почувши про ворогів святого хреста і всієї Корони польської“ проти яких він хоче послужити.³⁶⁾ Та на підставі тепер відомої активної допомоги князя у заходах Габсбургів, можна думати, що функція його у цій звільненню зі служби не була така вже зовсім пасивна. Очевидно йому самому рушати в похід на власну руку при повнім неутралітеті держави і неохоті цілого шляхетського ягала не випадало. Але князь ні трохи не відповідав за пущеного від себе кондотієра. Зрозумілим являється таким чином лейтмотив листа Наливайка до канцлера Замойського — війна проти невірних, хоч неясно, чому з цим листом повернувся він саме до найбільшого ворога конфлікту з Туреччиною. Правда, в цей час вістка, що татари проходять Польщею, кружляла всюду і польський сенат у квітні 1594 заявляв, що озброєно боронитиметься від вторгнення.³⁷⁾ Може саме потребу у військовій на такий випадок і мав Наливайко на увазі? Але тут виходиться вже на хитку дорогу припущень...

Замойський пропозиції відкинув або не відповів на них взагалі, але Наливайкової підприємливості це ані трохи не зразило. Дня 8 травня він уже звернувся листовно до Комуловича в Кам'янці і запропонував свої послуги. Справді в досі виданій кореспонденції Комуловича імени Наливайка ніде не зустрічається. Але з листів папського посла відомо, що він переспрашив з начальником відділу в 2500 чоловік і саме цю цифру свого війська подав і Наливайко.³⁸⁾ Це були досить значні сили і невідомо, щоб у той час на Поділлі чи південній Волині де було друге таке козацьке військо. Вихідним же пунктом Наливайка була саме ця місцевість. Лист його до Замойського датований в Мацієвич; це або пізніший Маціїв Ковельського повіту на Волині або, ще скорше, село Мацевичі недалеко від Староконстантинова.³⁹⁾ В цей час козацький ватажок певно посувався на південь, бо десь у першій половині червня знайшовся над долішнім Дні-

³³⁾ Pierling-Rački XIV, 93 і 99.

³⁴⁾ Pierling-Rački XIV, 94—95.

³⁵⁾ Свій відхід від Острожського Наливайко описав так: „A tam służbę swą od dawszy, z onym że ludem, nieco k sobie ochotnego nieco więcej przybrawszy...“ Broel-Plater II, 214; так само, правильно, арозумів це і Ролле, 141.

³⁶⁾ Listy, 64.

³⁷⁾ Барвінський X, 27—31; Kubieński, 35—36.

³⁸⁾ Lassota, 222; Мемуари I, 183; Pierling-Rački XIV, 100.

³⁹⁾ Słown. Geogr. V, 872 і 883; в другім випадку треба прийняти невелику опіску Наливайка або видавця, але зате правдоподібніше виглядає скупчення козацтва ближче до гряниці в південній Волині серед латифундії Острожських (Маціїв належав Вишневецьким та Сяпгам).

стром; тим ближче мусів він бути в першій половині травня від Камянця, де замешкав Комулович. Пізніше вказівки папського посла на воєнну діяльність з'язаного з ним козацького відділу досить покриваються з відомостями про перші самостійні виступи Наливайка. Нарешті интересна ріжниця, яку Комулович робив між „дніпровськими козаками“ (li Cosachi di Bogistene) та „іншими“ (altri Cosachi) — ріжниця, яка кидалась у очі всім, трохи ближче ознайомленим з козацькими рухами XVI століття, і яка знаходила свій вислів у суперництві та вічних взаємних тертях Лободи з Наливайком.⁴⁰⁾ Що Наливайко у своїм пізнішій листі до короля, описуючи свої подвиги, не згадав про переговори з відпоручником святого отця, цілком зрозуміло: старання Клеменса VIII через своїх послів підбурити козаків та Туреччину стрічалось серед шляхетського загалу з таким самим подражненням і скаргами, як і діяльність Хлопідького та Ясоти. Лист же свій писав Наливайко з виразним бажанням помириться з Річчу Посполитою і тому всякі неприємніші моменти він замовчував або затушовував.⁴¹⁾

Ініціатива співпраці могла таким чином виходити від самого Наливайка. Але Комулович за неї вхопився і відразу почав працювати над союзом з Молдавією. Аарон не відмовлявся, але брався за спілку зі страхом і вагаючись. Очевидно він боявся можливих рішучих кроків з боку Туреччини. Комулович гадав, що нерішучість господаря можна розвіяти, коли козацьке військо стане зовсім близько, готове до помочі при кордонах Молдавії і постарався викликати козаків на такий марш. Їх привідцеві послав він в дарунок 100 фльоренів. На тлі цих переговорів перший похід Наливайка на Туреччину виглядає своєрідною офертою Ааронові, авансом з його боку задля зближення з молдаванами. З Маціїва рушили козаки на долишній Дністер, де пограбували містечко Паркани та інші осаді між Тягинєю й Акерманом. Цей похід відбувся в часі коли татарська орда, переправившись через Дніпро вже лажала над Березанню, отже десь у першій половині або середині червня.⁴²⁾

Козацьке військо таким чином пройшло вздовж Дністра і кордонів Молдавії та опинилось із південного сходу від неї, закриваючи її від татарської орди, і рівночасно погрожуючи турецьким фортецям у південній Бесарабії. Дуже цікава згадка Наливайка, що біля Парканів починали були турецькі піддані осілу колонізацію — „pohanicu na swem nie przestajac już na tejtm stronie od Preskan na granicy państwa Waszej Królewskiej Mości gospodarstwem się bawić i chleba robić już byli poczęli“. Обурення козацького ватажка з цього приводу і його представлявання свого нападу як доконаного з міркувань польської державної рації не можна брати над-

⁴⁰⁾ Heidenstein XI, 327 „Nalewaico imparem sese Lobodae videns...“ А н-то нович, 30—36 пояснює соціальний склад війська Наливайка, як виконених можливо-владцями дрібних земель, бояр панцирних і путніх, збройних слуг і взагалі вищих верств воєнної класи. Позбавлені своїх ленних володінь ці елементи мусили обертатись або в звичайних слуг при дворах можновладців, або шукати якогось воєнного заняття, а це на практиці мало ріжилось від звичайного розбишництва. Цілий рух Наливайка дістає таким чином цілих аналогічності з останніми конвульсіями лицарського стану в Німеччині — повстаннями Зікінгена (1522) та Грумбаху (1568).

⁴¹⁾ Барвінський X, 18; Broel-Plater II, 214—219; Pierling-Rački XIV, 100—101; також Грушевський VII, 198.

⁴²⁾ Broel-Plater II, 214; Грушевський VII, 201 сполучив цей похід Наливайка з його спробою задержати Татар, але козацький привідця сам виразно кладе між здобуттям Парканів та погонєю за ордою ще короткий відпочинок у Брацлаві „mało co ledwo, bo kilka dni po tej fatydzce koniom wystchnąwszy“. Наливайко назвав пограбоване ним місто „Прескани“, але це очевидно Паркани на лівій стороні Дністра проти Тягині (пор. Heidenstein XI, 326). Польська держава мала претензії лише на лівий беріг річки, а Наливайко підкреслив, що збурені ним бусурманські оселі находились на „землі Вашої Королівської Милости“.

то поважно: він старався усправедливити себе перед королем. Але свідомо, чи ні, виконував тут Наливайко діло великого значіння для будучности. Нищачи чужу осілу колонізацію він тим самим задержував вільний простір для майбутнього українського осадництва і то на таким важнім відтинку як нижній біг ріки Дністра. Наливайко писав про осілих бусурман („поганців“) — але це не мусить вводити в блуд; скорше всього були це православні турецькі піддані молдавани або болгары. Найважніше, що діло знищення зроблено досить ґрутовно. В листі згадано про спустошення вогнем кільканадцяти сел, крім самого міста Парканів. Значіння цього вчинку підкреслив був уже Куліш, тільки він уважав, що тут мова дійсно про осілих татар.⁴³⁾

На закінчення походу вдалося ще Наливайкові погромити якийсь татарський чамбул, певно з тих військ, що збералися до Іззі II-Гірея, щоб іти на Угорщину. Він набрав полонених та відбив до 4000 коней. У своїм листі до короля Наливайко дуже невизначно згадує про це, але його здобич не могла походити з пізньої гонитби за татарами під Тереховлю, бо післанці з вісткою про неї не встиглиби прибути на Січ до 1 липня. Крім того, оповідаючи про пізніше переслідування татар, Наливайко виразно говорить, що він їх не здогнав. Але господар Аарон таки й тепер не вдавнявся з козаками. Комулович набрав переконання, що він цього союзу взагалі собі не бажав. Невтомний папський посол вхопився за іншу думку й заходився клеїти союз між Наливайком та Військом Запорозьким.⁴⁴⁾ Наливайківці тим часом вернулись на короткий відпочинок до Брацлава, що вже тепер у середині червня виступив у ролі своєрідної козацької бази.

Над цією ролею Брацлава і взагалі центрального Поділля підчас козацьких завірюх кінця XVI століття варто спинитись докладніше. Наддніпрянські міста поставились були досить вороже до козаків. Досить згадати конфлікти в Переяславом чи Богуславом, які завершилися спаленням цих міст, далі січові походи на Київ і врешті чинну допомогу киян Жолкевському при його переправі через Дніпро весною 1596. Зовсім інші відносини панували на Поділлі. Тутешне населення відразу і недвозначно стало по боці козаків. Вже в осені 1593 дійшло до конфліктів між брацлавським старостою Юрієм Струсем та міщанами. Причина була чисто козацька, що їй і в майбутності судилося викликати ще не одне повстання — а саме, жовнірські лежі. Міщане нізачо не хотіли на них дозволити. „Takowy ich upor i swowoleństwo, że to insz ni na Boga ni na Króla ni na żadną rzecz względu niemają“ скаржився Жолкевський.⁴⁵⁾ Хоч „сила їх мала, але упір великий“ — брацлавяне не пускали старосту до замку і були навіть підозрінні, що вони вступили в зносини з ханом кримським. Якісь непорозуміння між старостою та його підвладними відомі і з весни 1594 року. Коли навязались зносини між цим населенням і козаками, годі сказати. Вже Косинський у вересні 1592 чувся на Побожжю — у Пикові видимо як дома.⁴⁶⁾ Не без значіння певне, що Наливайко сам був родом

⁴³⁾ Куліш, Твори VI, 685; дуже типово для Куліша, що пізніше в „Истории воссоединения Руси“ II, 59 він уже зовсім баламутно передає цю саму відомість, іронізуючи над „геройством варягоросса“ Наливайка, який ишав „преимущественно номадное“ господарство між Тягинєю й Акерманом. Наливайко празво свідчить, що турецькі поселенці там займалися хліборобством. Отже це не були напади.

⁴⁴⁾ Broel-Plater II, 214—215; Lassota, 222—223; Мемуари I, 183; Pierling-Rački XIV, 101.

⁴⁵⁾ Listy, 39; Доманицький, 61 гадав, що дотичний лист в дійсности належить до 1594 року, але Грушевський (VII, 207) слушно зауважив, що для такого перенесення бракує підстав.

⁴⁶⁾ Listy, 22 і 30; Жолкевський до Замоїського з Хмельника 21. березня 1594 „Pissałem wczora do W. M. mego Mscziwego Pana między inżemi rzeczami o Comissij Pana Starostij Bracławskiego z mieszczanij Bracławskiemu...“

з Поділля і до певної міри свій чоловік у місцевих обставинах. Після походу на Паркани повертали наливайківці до Брацлава як до самоарозумілої бази, де вони можуть і самі відпочити і дати поправитися коням. Там знаходився і складовий пункт для козацької здобичі, котру неможливо було зі собою тягати.⁴⁷⁾ Ніяких скарг міщанського населення з цього приводу невідомо, хоч пів року тому ці самі міщани зробили „великий упір“ з приводу перепочинку коронного війська. Але й з деяким з місцевого нововладства пробував Наливайко навязати добрі стосунки. Нема підстав за підозрювати його свідчення, що він обдарував „кількох панів“ полоненими зі свого першого походу. Документально відомі подробиці взаємного обміну дарунками між ним та галицьким підчашим Андрієм Тарановським. Необхідно при цьому підкреслити, що Тарановський був одним з найвидатніших сторонників зміцнення Польщі по стороні Габсбургів до турецької війни.⁴⁸⁾

Вже було згадано, що тільки міцна позиція на Поділлі уможливила козацтву більший розмах молдавських походів та швидке втягнення до акції всіх своїх сил. Так уже і в цьому випадкові, лише після недовгого відпочинку звернувся Наливайко знову на південь цим разом на молдавські землі в погоню за ордою. Перейшовши в перших днях червня через Дніпро, татари не відразу пішли далі, а ще деякий час лежали табором над Березанню, очевидно вичікуючи обіднання з Буджацькою та Едисанською ордами. Аж у кінці червня рушила орда швидким маршем вгору Дністром. Не тільки в Польщі, але і взагалі в Європі не вірили, що татари зважаться на таке ризикове підприємство.⁴⁹⁾ Перед самою їх появою думав Жолкевський, що вони йтимуть Поділлям.⁵⁰⁾ Потім серед шляхти кружляли чутки буцім то молдавський господар заплатив ханові великі гроші, щоби той тільки не йшов його землями, а в Австрії оповідали буцімто Михайло Хоробрий ровбив орду, яка хотіла прорватися на Угорщину. Словом ніхто не хотів вірити, що таке ризикове підприємство може татарам удалися. Тим часом головна маса орди пройшла через Бесарабію, заблюкувала на кілька днів господаря Аарона в Ясах і опинилася на Покутті, поки Жолкевський стягав свої сили до Заліщик. Вже сама серія і порядок здобутих та спалених татарськими містечок (Снятин, Жуків, Товмач, Чешибіси, Тисьмениця, Галич, Калуш, Долина) ясно вказує, що вони мусіли явитися з Буковини.⁵¹⁾ Ізві-Гірей ніколи не виправдав так блискуче свого прозвища „Буря“ (Бора), як саме у липневій поході 1594. „Ten Czar gyczerski jest czlowiek przewaznij“ характеризував його Жолкевський.⁵²⁾ Правдивим ураганом пронісся він крізь Галичину, штурмував Городок,

⁴⁷⁾ Додаток, № 7; Нугмузакі XII, 9.

⁴⁸⁾ Broel-Plater II, 214; Доманицький, ЗНТШ 40, 1901 стр. 1—6; Matoušek, 119; Tyszkowski II, 642.

⁴⁹⁾ Ще 8. березня 1594 писав Жолкевський „... i teraz male u mnie podobienstwo zeby Tatarowie mieli nasza ziemię a ile tamtędy przez górij przebijwacz do Węgier“ (Listy 42; подібно тамже, 40—41). Так само не вірив у це Тайренбах, головнокомандуючий царським військом в Угорщині та папський нунцій Спеціано (Нугмузакі III, № 172 та XI, 446).

⁵⁰⁾ Жолкевський до Замойського 1. липня 1594 „Wieszczi o Tatarach ustawiczne a zgadzaia się wszystkie że ku gorze Niestrem idą ku Pokuczju... Bel u mnie jeden pewnij czlowiek który oczyma widział ich z południa we Wtorek przeszli przeciw Jaruzę... niewielki to pułk bel około sta koni, ale do Mułtan idącz iusz tu niemielі czo czupicz“ (Listy, 54). Можливо, що у Грушевського, який вважає, що Татари пройшли Поділлям (VII, 201) тут просто недогляд: переплутано Молдавію та Мультанію; ця остання назва означала Волощину, череа котру хан кримський теж міг пройти до Угорщини.

⁵¹⁾ Bielski III, 1712—1713; Actę si fragmente I, 127.

⁵²⁾ Listy, 42.

одурих біля Самбора коронне військо зі Замойським на чолі, і через найвужчі і найнезручніші просмики Карпат вийшов ще перед 20 липня в угорську рівнину попри Хуст.⁵⁴⁾ Але крім особистих якостей хана як воїownika треба підкреслити і тут, як і раніше при переправі через Дніпро, добру організацію всього походу з боку магометан. Вже заздалегідь наготовано для татар у Молдавії стації, харчі та фураж. Таким чином переважно кінна орда не мусіла спинитись і тратити час для випасу.⁵⁵⁾ Інша вже справа, яке світло кидало улаштування цих стацій на Ааронову відданість християнському цісареві.

Наливайко, який сам приніс і передав значнішим кресовим панам вістку про наближення татар, пустився був з Брацлава за ними навздогін на Молдавію по Волоському шляху. Будучи від полонених з першого походу поінформованим про пляни ворога не трудно було би їх денебудь застукати, але Наливайко опинився зовсім не там, кудио йшла орда. Він сам невинно писав, що переслідував їх аж за Теревовлю і там довідався, що вона вже за горами. Але козацький ватажок не пояснив, як забрався він так далеко на лівий беріг Дністра, тоді коли татари йшли правим берегом між річкою та горами до Самбора. Хоч і не багато, але затримувались вони по дорозі, здобуваючи деякі фортеці і колиб козаки дійсно були їм на пятах, то моглиб скубути принаймні їхні арієргарди. Тим часом про таке відомостей нема і це свідчить, що Наливайко і сам мусів задержуватися в дорозі, грабуючи країну. Непрямо признається він до цього. Негайно після оповідання про гонитбу до Теревовлі в листі до короля, почав Наливайко виправдуватися з плондрування маєтків Калиновського, представляючи їх актом особистої помсти за замордовання батька.⁵⁶⁾ Це зіставлення обох епізодів дає можливість їх хронологічно сполучити й встановити, де саме знаходився Наливайко в другій половині липня 1594. Величезні лятифундії Калиновських, завдяки яким вони опинились серед найбільших кресових магнатів, утворились допіру в першій чверті XVII століття. В часах Наливайка належали Калиновські лише до заможніших землянських родин, а їх маєтки лежали в головній масі над середнім Збручем коло Гусятини.⁵⁷⁾ Крім основного ключа — Ольхівчик, Сидорів, Сокиринці, Кузьминчик, Шидловці, Суходол і ин. — належали Калиновським ще Камінка Велика й Турка біля Коломиї та Мерищів коло Перемишлян. Женучись за татарами міг потрапити Наливайко у коломийські володіння свого кривдника, а звідтіля завернув мимо Теревовлі на Гусятинський ключ, крізь який він мусів пройти прямуючи назад на вірну йому Брацлавщину. У сказачілих кресових містах знову певно здепоновано свіжу здобич, оскільки вона не перейшла в руки якої небуть підприємливої шинкарки.

Прохід татар викликав серед громадян Речі Посполитої нарікання на Замойського і Жолкевського. Польща ухилилась від загально-християнської справи, але обіцяла цісарським послам, що хана крізь свою територію не перепустить, а турків попередив сенат, що на появу їх васалів Польща відповість збройною акцією. З огляду на ці заяви думка, буцімто великий

⁵⁴⁾ Listy, 55—56; Matoušek, 244; Barucz, 152.

⁵⁵⁾ Script. rer. Pol. VIII, 111; Listy, 51—52; Teutschlaender, 37.

⁵⁶⁾ Broel-Plater II, 215; Bielski III, 1720; Наливайко оповідав, що Калиновський його батькові без причини „zebra rokotala“; менше авторитетний в данім разі Євлашевський говорить про повішення (КС 14, 1886 стр. 153); в літературі повторяє це Dubiecki, 24.

⁵⁷⁾ Jabłonowski, Atlas historyczny II, листи № 2, 3, 7; Żr. dz. XXII, 134 і 611; Słown. Geogr. VII, 449—450; про спустошення саме Гусятини згадав Pszonka, 24.

кандлер умисне пропустив татар, не має підстав.⁵⁸⁾ Аж таким приятелем Порти, щоб ізза цього допускати знищення половини руського воеводства Замоїський рішуче не був. Боронячи своїх теренів Польща була тільки в своїм добрім праві і від цього до справжньої війни було ще далеко. Кандлерові довелося вислухати досить закидів і за те, що погордив був і козацькою допомогою. В дійсности бламаж був загально-християнський. І поляки, і Запорозька Січ, і Наливайко бралися затримати орду і не зуміли цього ні зробити власними силами, ні об'єднатися разом для спільної мети. По Європі колували деякий час вістки, що козакам це вдалося, але це були або виссані з пальця або дуже роздуті поголоски про якісь невеликі шарватки.⁵⁹⁾

Свій побут на Поділлі після повороту з гонитви за татарами Наливайко промовчав. Але скарга брацлавської шляхти з вересня 1594 говорить виразно, що його козаки „нам розказовали давати себе стацею и померные, яко и первой, идучи до Тегине...“⁶⁰⁾ Отже в свій новий похід зібрався козацький кондотієр знову в Брацлавщини. Перед вирушенням, 21 липня писав Наливайко до Комуловича і можливо, що дарунок 100 фльоренів та обіцянка папського посла погодити його зі Запорозжцями стосується саме до цього часу. Як ціль походу обидва контрагенти згідно назвали Кілію.⁶¹⁾ Але так далеко Наливайко не дійшов. По дорозі він підступив до Тягині і здобув місто штурмом, тільки замок остоявся. Багато мешканців козаки витяли або взяли в полон (свій ясир подав Наливайко на 4000 душ). Після цього військо розійшлося дрібними загонами, щоб плондрувати поодинокі села, яких мали знищити понад 500. Тим часом турки зібрали відсіч, а молдавський господар Аарон прислав їм на поміч 7000 війська. Турки і молдаване мабуть вирушили на відсіч обложеного замку в Тягині і Наливайко мусів неподалеки від цього міста переправлятися назад через Дністер. Тут, на переправі застукали його вороги, завдали значні втрати і відібрали здобич.⁶²⁾ Головну ролю в цій битві відіграли саме війська Аарона — принаймні їм приписували козаки вину свої невдачі. Наливайко мав причину до обурення: після стількох оферт, переговорів та спільних плянів проти Отоманської Порти господар не тільки облектив прохід татарам, але ще й дав поміч туркам, коли козаки воювали їх землі, стараючись не зачінати Молдавії. Щоб відпочити й поправитися після походу Наливайко вернувся до Брацлава, куди прибув у першій половині вересня.

Вістка про цей похід дійшла до Кракова у побільшених розмірах і зробила там не аби яке вражіння. Данцізький звітодавець передавав, що

⁵⁸⁾ Барвінський, ЗНТШ X, 97—31; Lubieński, 35—36; Грушевський VII, 201—202; Machek, 25; Prochaska, 16.

⁵⁹⁾ Hutmuzaki III, 41; Matoušek, 226.

⁶⁰⁾ АЮЗР III, I № 22.

⁶¹⁾ Pierling-Rački XIV, 101; Voel-Plater II, 215.

⁶²⁾ Число наливайківців могло до цього часу трохи зрости, але не багато понад 3000. Тому численість їх подана данцізькою реліцією (Додаток, № 7; Hutmuzaki XII, 9) — 4000 найправдоподібніша. Так само, пропорційно до цього, найбільш правдоподібна і данцізька цифра втрат — 700 чоловік. Рішуче перебільшена вона в АЮЗР III, I № 22—1500: це булоби коло половини всього війська і рівнялось би його повному знищенню. Pierling-Rački XIV, 108 подає цифру втрат в 1000, але гіршого війська, голоти, що приєдналась до козаків. Це віригідне свідцтво: в таких ситуаціях, як арієргардний бій на переправі, звичайно найбільше терплять обоє. Тут було не иначе, як свідчить сам Наливайко, кажучи про відграмлену в нього здобич. Отже й потерпіти мусіли найбільше нестрові, обозні частини. Sas, Przegl. Powsz. 63, 1899 стр. 69 висловив прандоподібне, але не обгрунтоване, твердження нібито в тягу походу поплондували наливайківці і декілька молдавських осель. Розходячись загонами легко могли деякі козаки поїхати і до Молдавії.

Наливайко вдерся у Туреччину, стрінувся з великим мусульманським військом і поклав 7000 трупом. Здобич була така велика, що козаки не могли йти далі, а мусіли вернутись і скласти її у Брацлаві. Денно приєднується до них сила, захоплених успіхом добровольців.⁶³⁾ Цікаво, що невдале закінчення походу затерлось, зникли і оповідання про втрату здобичі. Очевидно реляція передавала в першу чергу ті настрої з якими населення стрічало повертаючих козаків, а ці настрої на Поділлі були, як уже відомо, ентузіастичні. На невеликого пеха під Тягиною ніхто не звертав уваги; купи охочих горнулися з усіх боків до популярного кондотієра, тим більше, що Наливайко цим разом рішуче виступив по стороні іншого соціального ладу. Але найважливіше у данцізькій звіті: хай і баламутний гимн козацьким подвигам знайшовся поруч із зовсім инакшими вістками в угорського театру війни. Рівночасно доносив резидент про поразку еригерцога Матвія перед фортецею Раабом, оповідав про капітуляцію самої фортеці, підданої графом Гардеггом (28 вересня 1594), висловлював думки про гнів Божий на християн, давав волю підозрінням про підкуп і зраду... словом у його звіті панували звичайні пораженьські мотиви. Тим більшим дисонансом звучали козацькі успіхи. Можна, не перебільшуючи сказати, що цей звіт був одним із тих, які розносили по Європі славу низового лицарства.

Ще перед прибуттям до Брацлава вислав Наливайко зібраній там на судових рочках шляхті якісь „грізні листи“; чи це була вимога квартир та поживи, чи покори козацьким порядкам, трудно сказати. Гродський писар Байбуза, налякавшись, відкликав рочки і шляхта розіхалася. Козаки розташувались у місті й околиці. Тим часом поширилася вістка про їхню нещасливу пригоду біля Тягині навіть у явно перебільшених формах — говорили про 1500 забитих козаків. Крім того багато наливайківців розійшлося по домівках. Як видно, отже, мали вони приплив зпоміж місцевого населення, а це очевидно тільки ще більш затіснило взаємні відносини. Підбадьорена відомостями про ослаблення козацького війська, шляхта, що згуртувалась була знову у Винниці на вибори депутатів до трибунальських судів, постановила відмовити козакам стації. З цією місією послано до Брацлава пана Цурковського, який рівночасно оголосив міщанам, що шляхта громадою їде до них. Але міщане посла затримали, а самі з допомогою Наливайкових козаків вирушили під проводом свого вїйта Романа Тишковича назустріч. Біля городища Вишковського⁶⁴⁾ міщане та козаки напали вночі на шляхетський табор, кількох забили, решту розігнали а обоз пограбували. Недобитки втікли назад до Винниці. Коронне військо вмішатися не могло; воно чигало над карпатськими просмиками на поворот татар. Старосту Юрія Струся брацлавяне вже давно вижили з міста, а тепер вони понижили гродські книги і фактично зорганізували своє власне життя, зрівнявши з цілим устроєм Речі Посполитої. Шляхта мусіла утримувати козацьке військо; хто не хотів коритися, тому грозила руїна маєтку. Виходило цюсь наче практичне виконання постулатів, які тільки півстоліття пізніше теоретично зформулював Хмельницький, заявляючи,

⁶³⁾ Додаток, № 7; цей похід взагалі сприйняла вся європейська суспільність як успіх козаків. Характерні під цим оглядом тріюмфальні переборщення нунція Спеціально з Праги (Hutmuzaki XII, 16) та призначення Комуловича, що „козаки виконали свій обов'язок“ (Pierling-Rački XIV, 108).

⁶⁴⁾ Городище Вишковське, поруч із теперішніми Вишковицями неподалеко від Брацлава. Тоді воно було власністю „літвих“ землі Шашкевичів. „Городище“ — це мабуть побудований Шашкевичами в 1592 р. замок (Zg. dz. XXII, 86). Описані події: Додаток, № 14; АЮЗР III, I № 22; Грушевський, ЗНТШ XXXI—XXXII, 10; Bielcki III, 1719—1720; Hutmuzaki XII, 19—20.

що хто на Україні хліб їсти хоче, нехай Війську Запорозькому послушний буде і не брикає.

Поки Наливайко збирав нові лаври, вишукав Комулович ще одного охочого до протитурецького підприємства. Це був давній прихильник Максиміліяна, староста снятинський Микола Язловецький, згідно з постановами 1590 р. найвищий начальник всього козацького реєстру. Замоївський старався стримати Язловецького, як особу офіційну, від чинного виступу, але в атмосфері суспільного розгнічення на прохід татар не відважився просто заборонити всяку акцію.⁶⁵⁾ А староста не на жарти захопився фантастичними плянами зруйнування Кафи та знищення цілого, позбавленого більшої частини оборонців, Криму. Як командант пограничної твердині, крізь яку саме прорвалися татари, він уважав потрібним виблїти себе перед шляхетським суспільством, що винуватило його в справі проходу хана.⁶⁶⁾ Між Комуловичем і Язловецьким дійшло до заключення 30 серпня в Шаравці формального договору згідно з яким останній зобов'язувався наняти козаків і зробити з ними диверсію на Чорне море.⁶⁷⁾ Папський посол заховувався спочатку обережно і тільки коли довідався, що титулярний шеф козаччини вклав у підприємство мало не весь свій маєток, 20.000 фльоренів, відкинув всякі вагання і послав йому всі ті гроші, які були з ним. Певно десь у першій половині вересня виїхав Язловецький над Дніпро, назустріч січовому військові, і домовився з Лободою, котрий із 6000 своїх запорожців згодився стати під його проводом. В поході мали взяти участь теж і якісь донські козаки — мабуть так треба розуміти згадку про „Московитів“ в реляціях Комуловича. Далі приєднувалися очевидно якісь реєстрові почоти Оришовського та наливайківці з якими коло цього часу об'єдналось Військо Запорозьке. Тільки такою загальною коаліцією можна пояснити високі цифри 17 і 20 тисяч війська Язловецького, що подають джерела, хоч і в цьому випадкові перебільшення очевидне. 19 вересня Язловецький вважав себе остільки готовим, що міг повідомити Комуловича про недалекий початок походу. І дійсно, коло 1 жовтня вирушив він у степи зі всією своєю різношерстою збираниною.⁶⁸⁾

Зустрінувшись знову із Запорозьким Військом, треба повернутись трохи назад, щоб пояснити яким чином опинилось воно в осені 1594 на Поділлі. Після походу Микошинського на Дніпровий лиман перебувала Січ на зовні в бездіяльності, але під цією бездіяльністю крилась очевидно жива дипломатична акція. Вже згадувано, що прорив орди був для неї не менш компромітуючий ніж для польських воєначальників. Хлопський збудив на цісарській дворі зацікавлення, обіцяючи, що козаки не пропустять татар. Цього-ж добився Лясота на Січі, та й самі Запорозжці представляли напад на Акерман та похід Микошинського власне як спроби сплянути хана. Невдача мусіла бути прикрою особливо для старшини, яка так бажала цісарської служби. Але, коли у поляків завинили хиби їх командування — Жолкевський довго не вірив, що татари взагалі відважаться на прорив, коронне військо під Самбором дало себе одурити натиканими в татарській таборі в землю прапорцями — то козаки властиво могли почванитись частинними успіхами. Завдання своє не зуміли вони виконати в першу чергу тому, що не мали для цього досить війська. Січова старшина, оскільки хотіла справді допомогти цісареві, опинилась перед необхідністю

⁶⁵⁾ Heidenstein X, 397; Pierling-Rački XIV, 114; Věstník KČSN 1929 str. 11, 44 і 52.

⁶⁶⁾ Pierling-Rački XIV, 106.

⁶⁷⁾ Pierling-Rački XIV, 111; Pierling II, 347—348; Papes et Tsars, 460.

⁶⁸⁾ Додаток, № 7; Pierling-Rački XIV, 103, 106—108, 110, 124; Pierling II, 349; Pierling, Starine XVI, 231 і 233.

подбати про збільшення збройних контингентів. Тому виправляючи з Лясотою посольство для підтримання стосунків із Рудольфом II, послала Січ рівночасно Хлопського з місією до Москви і з проханням збройної допомоги „чтоб Его царская Милость величество свое показал всему свету, Государем хрестьянским, чтоб Войско Запорозькое с людьми своими послал под знаменем своим и казною своею воспомог...“⁶⁹⁾ Від послання власного війська цар ухилився, але як можна догадуватись із уже цитованих вісток про москвинів, Січ забезпечила собі допомогу донських козаків. Ці останні брали зрештою участь майже у всіх більших підприємствах низового лицарства і воно відплачувалось тимже.⁷⁰⁾ Вже була нагода зазначити їх участь у зимовім рейді 1593.

В цей момент, 1 липня, як не можна більше на часі для Запорозжца прийшла мирова пропозиція від Наливайка. Вже досить знаний кондот'єр, на чолі 2500 вояків не тільки пропонував угоду і співпрацю, а ще й робив це у формі дуже почесній для Січі. Пропонуючи в дарунку 1500—1600 коней з Парканського походу Наливайко прямо купував собі прязнь. А в його пропозиції з'явитися самому на Січ і виправдатись перед Колом за свою службу проти Косинського, щоб у разі доказаної вини дати собі арубати голову, крилося безсумнівне признание авторитету Запорозжца і готовість підпорядкування йому.⁷¹⁾ Вхопитися за цю пропозицію мусіла Січ тим більше, що другим бажанням Рудольфа, яке, як уже було згадано, висунулось у балачках Лясоти на перший плян, був козацький похід на Молдавію. Перед цісарським посольством козаки відмоулялися тим, що мають замало війська і коней, а молдаване зрадливий народ. Але йти проти татар вони погоджувалися. Колиж орда таки прорвалася, а з плянів напасти на Перекоп нічого не вийшло, то принаймні похід на Молдавію ставав для Січі просто ретабілітаційною необхідністю, свого роду рятуванням престижу. І такоюж необхідністю, особливо після досвідів з першої половини року, було зібрання для цього походу більших сил. Січ диспонувала 6000 контингентом, але очевидно уважала, що цього замало. Якими мотивами керувався Наливайко, пропонуючи союз — годі ствердити; може вплинули тут заходи Комуловича, може відчуття власної слабости після невдачі переговорів з Замоївським. Причини згоди Січі з її положення ясні: допомогою у 2500 озброєних вояків нехтувати вона не могла. Політична конечність мусіла стати на першій пляні. Прийшлося на деякий час не демонструватися зі своєю піанішою резервою „stroni tego czlowieka swowolnego Naliwajka... o ktorijm mi nigdij nie wiemy i wiedziac nie chciemij“.⁷²⁾ Не можна лише не підкреслити розсудливої обережности й воєнної обачности запорожської старшини, очевидно в першу чергу людей як Лобода, котрі, навчені сумним досвідом попередніх молдавських кампаній, зрозуміли, що таке підприємство вимагає більших зусиль і солідного підготування.

Що Січ зразуж після татарського прориву мала на оці похід на Туреччину свідчи: Хлопський у Москві, стараючись про царську допомогу для цього.⁷³⁾ Таким чином із цим готовим пляном, та певне і з помічними загонами донців, мусіли Запорозжці вирушити в кінці серпня, або у вересні здовж Дніпра на Поділля. На такий їх маршрут вказують поїздки Язловецького для найму козаків „до Бористену“. Сенс цього руху ясний: об'єднання з Наливайком у Брацлаві і використання Поділля як вихідної

⁶⁹⁾ Памятники II, 23; Соловьев VII, 301—302.

⁷⁰⁾ Пор. О. Гермайзе, Україна та Дон. Записки КІНО III, 103—106.

⁷¹⁾ Lassota, 222—223; Мемуари I, 183.

⁷²⁾ Лист Лободи до Замоївського з 11 січня 1596; Listy, 65—69.

⁷³⁾ Памятники II, 22.

бази для походу в Бесарабію. По дорозі одначе нагодився снітинський староста зі своїми проєктами. Січ погодилася підтримати і його, але очевидно бралася за діло без якогось глибшого інтересу, та й особа Миколи Язловецького була не з тих, що моглиби заімпонувати козакам. Швидко, десь коло середини жовтня, покинули вони його і пішли за своїм попереднім пляном, та ще й потягли за собою і власних людей Язловецького і реєстрових козаків. Кинувши думку про Кафу, староста спробував було повернути на ближчий Акерман, але залишившись мало не сам мусів ні з чим повертати додому і незабаром помер, мовляв, з гризоти, що для експедиції позатягав величезні борги. Стільки дотеперішня історіографія.⁷⁴⁾

При докладнішій аналізі вияснюються вчинки козаків. Саме коло цього часу, середини жовтня 1594, мусіли вернутись січові послы Сасько та Нечипір, котрі виїхали були в Лясотою до цісаря.⁷⁵⁾ Вони мусіли привезти зі собою нові докази ласки Рудольфа II — ще одну корогву і напевно якісь цісарські інструкції чи побажання. В чому вони полягали, невідомо; але лишається факт, що козаки раптово покинули Язловецького і з усім своїм імпетом обрушились на Молдавію. Охоту прислужитись цісареві у Запорозжів — в даній мент провідної сили серед козацтва — стверджено вже кілька разів і припускати, що вони під вражінням свіжих вісток від голови християнства затіяли би якоесь йому не вигідне підприємство, не можливо. Данцізька реляція зберегла й свідоцтво дуже компетентної в даному разі особи, самого щойно зкрахованого старости снітинського, що козаки „ізза християнського цісаря“ (wegen des Christlichen keyser) звернулися проти Аарона.⁷⁶⁾ Це одначе не значить, що Австрія бажала собі якраз такої акції козаків; політична концепція відома в весні 1594 передбачала союз Війська Запорозжського і Молдавії для спільної боротьби. І тут видимо Низовці не змогли домовитися з господарем. Це прямо посвідчив Комулович зі слів каштеляна кам'янецького Рафала Синявського (отже близької до арени подій людини).⁷⁷⁾ Авторитетність його в данім разі тим більша, що вже й раніше видно було як двозначно й неохоче брався Аарон за такий союз і як він врешті чинно виступив по боці турків підчас останнього нападу Наливайка на Тягиню. Зрештою при козаках знаходився цісарський повірний Хлопцький, котрий 25 вересня виїхав із Путивля в напрямку на Лубні, а перед військом несли з пошаною обидві корогви з двоголовими орлами. І коли козацькі послы пізніше вияснювали Рудольфові II, що господар на вістку про капітуляцію Раабу 28 вересня знову почав вноситися з турками, то це, судячи по характеру Аарона та по міжнародно-політичному становищі Молдавії, твердження зовсім правдоподібне.⁷⁸⁾ Як певне доводиться отже прийняти, що Військо

⁷⁴⁾ Невдалий фінал походу Язловецького; Hurmuzaki III², 70 і XII, 21—22; Heidenstein X, 307; Bielski III, 1720; що він скінчився лише в половині жовтня не прямо підтвержує обставина, що 17 листопада Комулович ще нічого не знав про вислід експедиції (Pierling-Rački XIV, 124). Цікаво, що папський нунцій Спеціанно у Празі посталився до чулки про коаліцію козаків та Поляків, яку бучімо вдалося зліпити Комуловичеві, відразу дуже скептично (Hurmuzaki XII, 13 „beni incredibili“).

⁷⁵⁾ Lassota 228; Мемуари I, 191; Памятники II, 113.

⁷⁶⁾ Додаток, № 8; так само в латинському переказі листа Язловецького до Замойського: Significat se à Cosacis desertum esse, opera cuiusdam Domini, qui los in partem Caesaris pertraait... (Joprescu ED II, 477). Тут вину за козацьке поступовання звалюється на цісарського агента Хлопцького, що саме вернувся в Москву; Hurmuzaki III², 70; Papes et Tsars, 461.

⁷⁷⁾ Pierling-Rački XIV, 124 „... Cosachi fra li di Moscovia et di questo regno, sieno entrati in Moldavia, et volevano unirsi con quel principe alli danni del Turco, con lo quale non potendosi accordare hanno instato contro esso principe...“

⁷⁸⁾ Hurmuzaki XII, 30.

Запорозжське, рушаючи на Молдавію, було переконане в тім, що доконує корисного цісареві діла.

Численість козацького війська під головним начальством Лободи подають джерела на 8 до 20 тисяч при сорока корогвах.⁷⁹⁾ Правда по середині. Запорозжців мусіло бути коло 6000 — це була цифра змобілізованих сил, яку вони самі подавали Лясоті — наливайківців десь коло 3000. До цього треба додати ще підмогу з Дону та якісь почоти урядового козацького начальника Яна Оришовського, який теж взяв участь у поході. Не виключене, що тут виявилось напруження, яке неперечно мусіло існувати у відносинах між Оришовським та його шефом Язловецьким. Уже Валіцький, пропонуючи Австрії козацькі послуги радив звертатись прямо до Оришовського, помимо начальника, не турбуючись неояльністью такого вчинку зі сторони чужої держави.⁸⁰⁾ Також і в невдалим жовтневім поході старости снітинського реєстрові почоти або не брали участі, або покинули його так само як і всі інші — лишне свідоцтво невміння Язловецького заімпонувати пограничному вояцтву. Союз із Січчу був для Оришовського лише коротким епізодом, нагодою обловитися здобиччу. Зараз після закінчення походу відділився він зі своїми від Лободи й Наливайка і більше в козацьких рухах не фігурував. Тим більше заслуги мав запорозжська дипломатія, зумівши приєднати його до себе у той мент, коли потрібно було сконцентрувати можливо більші сили на одну ціль. В противенстві до весняних виправ підпринятих без належних сил і підготовки, осінній похід на Молдавію, як видно з усього попереднього, завдалегідь обдумано та забезпечено, тому й вислід був відповідний. Збірна козацька армія „кінні стрільці“ (alle Archibuser zu Ros) як їх характеризував німецький звіт, під головним начальством Лободи 29 жовтня перейшла під Сороками Дністер і рушила у південно-західнім напрямку до міста Цецори над Прутом.⁸¹⁾ Аарон спробував боронитися. Сили його очевидно не дорівнювали козацьким, хоч він мусів мати при собі також семигородські полки, котрі в середині жовтня вступили в Молдавію.⁸²⁾ Варто згадати, що два місяці тому оцінював Наливайко чисельність молдаван на 7000. В тягу семи день після початку наступу доходило тричі до боїв, котрі закінчились тим, що козаки в вигідній позиції на височинах збомбардували і потім здобули Цецору. Наливайко у своїм листі до короля, очевидно підкреслюючи скільки можливо власні заслуги, писав „shejsach

⁷⁹⁾ Додаток № 14; Broel-Plater II, 215; Pierling, Starine XVI, 233; Hurmuzaki III², № 203 і III², 70; Heidenstein X, 307; Bielski III, 1720; оставий видимо переплутав цей похід з попереднім, закінчивши його невдалим епізодом під Тягиню. Грушевський VII, 203 повсім слушно запідозрив це свідоцтво.

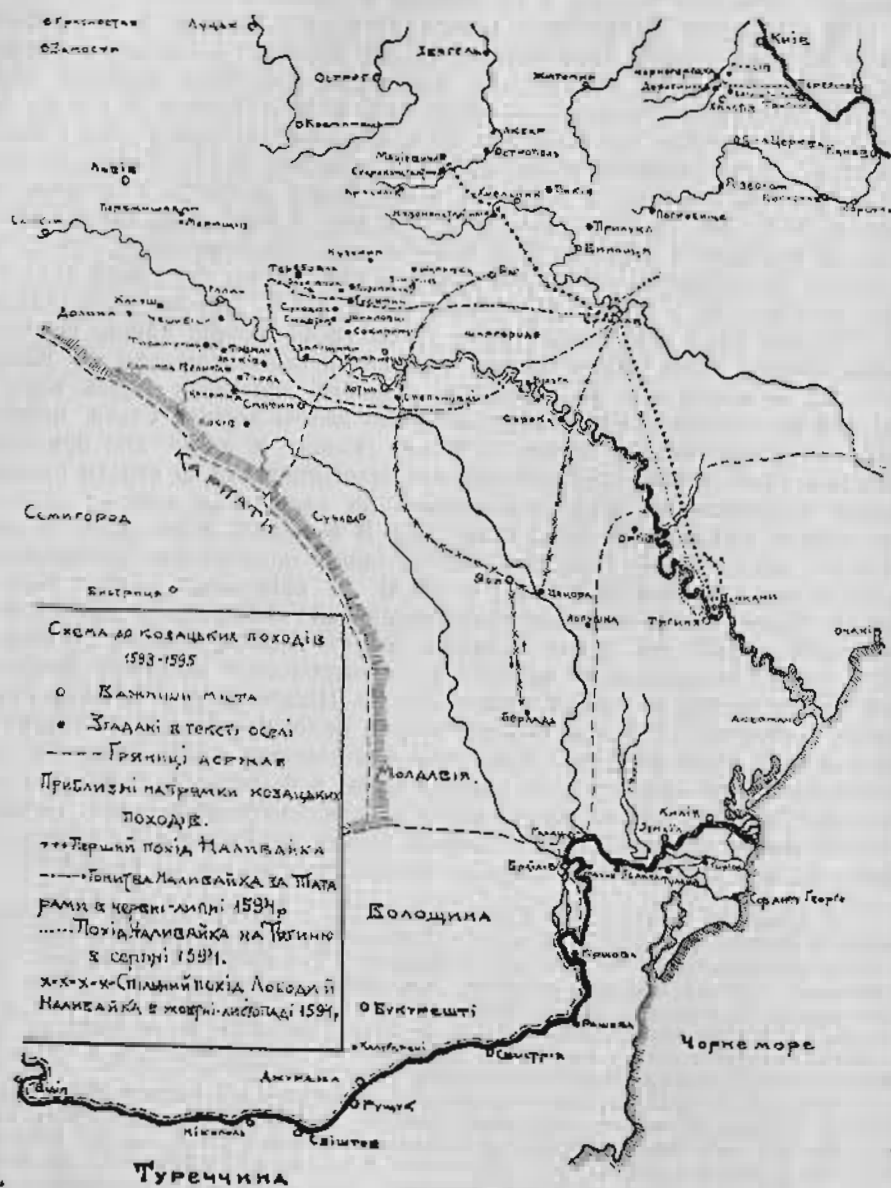
⁸⁰⁾ Барвінський, ЗНТШ X, 23; Listy, 59; Korzon II, 89; Оришовського і його почот треба бачити і в свідоцтвах чужинців, що в поході Лободи брали участь „alcuni Polacchi“ — Hurmuzaki XII, 20; вже було агадано, що Бельський очевидно переплутав похід Наливайка на Тягиню з цим спільним козацьким походом; за ним попала в блуд і більшість дослідників подаючи баламутні описи воєнних подій в кінці 1594 р. Так Николайчик КС 8, 1884 стр. 531 і далі; Еварицький II, 128; Стороженко, 264; Доманицький, 55—59; Модзалевський РБС XI, 51; натомість Ролле, 146 а за ним Ефименко КС 46, 1894 стр. 296 представили справу досить добре; зовсім добрий опис Грушевського VII, 203 хвіба трохи пересуває хронологію. Похід об'єднаних козацьких сил міг початись тільки в останніх днях жовтня. (Joprescu ED II, 461—462).

⁸¹⁾ Heidenstein X, 307 зазначив, що все це відбулося невадвог після походу Язловецького. Вістку, що козаки готують щось великого („qualche impresa notabile“ Pierling XVI, 233) подано з Кракова 2 листопада; 8 листопада мали вже в Кам'янці відомості, що козаки знаходяться у глибині Молдавії (Pierling-Rački XIV, 124); Acte si fragmente I, 128; Hurmuzaki IV², 186; точні дати подав Joprescu ED II, 477.

⁸²⁾ Jorga III, 303.

МАПА РАЙОНУ ВІЙСЬКОВИХ ОПЕРАЦІЙ
С. НАЛИВАЙКА.

Грушевський висловив був припущення, що не без впливу ефективного походу козаків наважився молдавський господар зрвати з Туреччиною і прийняти протекцію царя.⁹⁰⁾ Це не точно — таке рішення повзав Аарон ще в серпні 1594. Помилку спричинило вже згадане пересунення хронології, так що Грушевський клав молдавський похід на жовтень, тим часом як він міг початися щойно в останніх днях місяця; перші конкретні вістки про нього в пограничній Кам'янці мали тільки в перших днях листопада. Церемонія прийняття Молдавії в опіку царя відбулася у Пресбурзі 1 листопада — виходило отже, що козаки, служачи цареві, напастують його союзників. Вони опинились у становищі шинкового вишибайли, що довго засукував рукава та поплювував на долоні, аж нарешті, розмахнувшись, викинув за двері не того, на кого показував господар. При дворі Рудольфа II почулися на козаків нарікання, а нова румунська історіографія говорить навіть про віроломний напад.⁹¹⁾ Їм закидали, що вони не перешкодили пройти татарам, не потурбували турецьких земель, а тільки за ради добичі перетріпали сприянену потугу. Цар навіть прислав до Жигимонта III посла Даниеля Принца, щоб скаржитися на козаків за напад на його підданого.

Однак зі сказаного раніш ясно, що козаки йшли на Молдавію в добрім переконанні, що виконують царську волю і це переконання не могло створитись без участі запорожського посольства, яке саме вернулося з Праги. Політична ситуація в тягу вересня й жовтня тим часом змінилася: в середині жовтня з'явилися у Празі молдавські уповноважені з визнанням своєї васальної залежності від Австрії. Семигород підтримав Молдавію, а незабаром, у листопаді, приєдналась до них і Волощина. Михайло Хоробрий та Аарон спалили за собою мости, улаштувавши різню турецького населення по своїх країнах. Але очевидно підготовляли обидва господарі свій перехід у глибокій тайні і на теренах Речі Посполитої про нього ніхто нічого не знав. Ще 17 листопада, пишучи з Кракова про напад Лободи, Комулович не виявив ні тини незадоволення, а воно мусіло би виступити, якби в той час там вже знали про союз Аарона з Рудольфом II. Навпаки відпоручник Риму скорше зі симпатією згадує про перемогу козаків у війні, котра почалась тільки після того, коли останній не вдалось домовитися з господарем на Турка.⁹²⁾ А прецінь же союз цих трьох потуг зі самого початку представляла папська інструкція нонському абатові як першу ціль його подорожі. Хитруючи й лявіруючи зі сторони в сторону, Аарон перехитрив сам себе і попав під козацькі мушкети. Очевидно вже вирішивши злучитися з Австрією, далі відносився він із резервою до її союзників в Низу. Козаки-ж мали перед очима його напад на воюючого з турками Наливайка і дані про зносини зі султаном після капітуляції Раабу, на які вони потім покликалися. Певно, цими зносинами

⁹⁰⁾ Вже Teutschlaender, 37—38 кинув без глибокого обґрунтування думку, що козаки вважали похід на Молдавію виконанням царських побажань. Відступити в Яс мав Лобода на вказівку Рудольфа II. Так само гадав Тойчлендер, що тільки козацький напад спонукав Аарона здатися в Австрію. Цю саму гадку висловили Евварнацький II, 123 та Грушевський VII, 203; останнього ученого спонукало до цього припущення мабуть місце Із Ксенодоля, котрого він цитує у своїй праці «... à l'époque où Michel-le-Brave fait le pas décisif (розрив з Портою) en Novembre 1594, la position des Allemands n'était rien moins que bonne» (I, 347). Отже там більше вражіння мусів справити козацький похід. Але Ксенодоль не згадав, що Аарон відстав від Туреччини трохи раніше ніж волоський господар Михайло Хоробрий.

⁹¹⁾ Huzvitzaki III, 193—194; III, 67 і 70; XII, 19—20, 23, 29 і 30; Барвінський, ЗНТШ X, 19; Heidenstein X, 308; Jorga III, 304; Studii istorice, 208; de Pace, 396—398.

⁹²⁾ Pierling-Rački XIV, 124; Teutschlaender, 37.

Аарон тільки до останньої хвилини замилював у Царгороді очи, але звідки могли козаки знати про щирість чи нещирість цього?

Описане непорозуміння виявило ще одну фатальну для зв'язку Запорожжя з царем обставину — неможливість відповідно швидкого контакту. Подорож Лясотя за пороги тривала 3½ місяці. Правда, він часто задержувався й відпочивав на шляху (назад він дійшов приблизно за два місяці). Але греба було врахувати небезпеку перед польською адміністрацією, яка могла затримати по дорозі, як це трохи пізніше сталося Хлопціцькому.⁹³⁾ За такий довгий час обставини змінювались, але дати на Січ нові вказівки було неможливо. Союз Священної Імперії з Військом Запорожським не міг склеїтися по тим самим причинам, що і з Персією — брак можливості швидкого порозуміння. Шістнадцятий вік, як висловився Матюшек, був тим часом, коли широта і розсяг політичних інтересів сильно випередили технічний розвиток засобів комунікації і передавання думок на віддаль.

Можна думати, що й на царському дворі розуміли добру волю козаків та неможливість для них бути постійно в курсі політичної еквибристики в середній Європі. Місія Даніеля Принца виглядає більше на вирахований дипломатичний тяг. Польща ображалася на царя за те, що понад її головою заключив умову з її підданими, за яких вона уважала козаків. Цар не хотів дражнити Речі Посполитої, бо міг надіятися, що вона таки приступить із ним до протитурецького союзу, тим більше, що сам Жигимон III виразно давав зручну можливість заманіфестуватись на зовні бучім то навіть ворожнечею з ними і тим змити зі себе пляму неояльного поведіння супроти сусідньої держави. Але що це було про людське око свідчить уже обставина, що приймаючи Аарона в підданство рівночасно вислав Рудольф II йому листа, доручаючи порозумітися з козаками. Що цар першого листопада 1594 сам ще не міг знати про подвиги Лободи в Цецорі і Ясах, справи не мінало: Австрія систематично працювала над об'єднанням можливо більших християнських сил проти турків і не збегалася приймати погрому Молдавії дуже до серця. Пізніше Рудольф II вповні задовольнився виясненням козаків, які валили вину за цілий інцидент на несталість Аарона і ласкаво прийняв Демковича з його місією, хоч вона явилася муштардою по обіді. Австрійське правительство готово було повірити навіть версії, що не Запорожці а інші козаки „об'єднані з польськими шляхтичами“ (uniti con nobili Polacchi) нищили Молдавію. Та це було очевидне спихання всієї відповідальності на Наливайка й Оришовського, які обидвоє відігравали у цім поході лише підрядну роль. Воно походило певно від низової старшини і служило свідомством, що служба цареві і далі ще являлась для неї дуже бажаною. При такій об'єднаній добрій волі не диво, що козаки знов дістали від австрійського правительства заохоту до співпраці зі зворохобленими проти Туреччини володарями і слідували їй.⁹⁴⁾ Наливайків, вже стільки цитований лист виразно свідчить, що і весняну кампанію 1595 почали козаки на спонуку з Праги; на зимових лежах у Барі й Брацлаві відвідували їх, згідно з повідомленнями нунція Маляспіни, австрійські емісари.⁹⁵⁾ Цар, очевидно, не

⁹³⁾ Додаток, № 13, 17, 18.

⁹⁴⁾ Hurmuzaki XII, 29—30; Куліш II, 429—431 — видрукуваний тут „Pamiętnik z listu Demkowicza setnika posła do Włoch“ передрукував, очевидно не звачуючи про це опублікування Масюгек, 12; дипломатичну конвенційність царських скарг на козаків перед польським сенатом збагнув вже Jsorescu ED II, 468 і 472; Grabowski, 388; Teutschlaender, 37—38.

⁹⁵⁾ Broel-Plater II, 215 „... abowiem za pisaniem do nas Jego Cesarskiej Mości...“; Sas, Przegl. powsz. 63, 1899 стр. 199.

хотів повбуватися вправного і на європейські відносини незвичайно дешевого війська. „Коли взяти на увагу великі фінансові труднощі царського двору, трудність зібрати найпотрібніші гроші для війська в північній Угорщині, настирливість з якою царські послі добивались і найдрібнішої допомоги від чужих володарів — тоді побачимо, що обцянка Хлопціцькому 15000 гульденів, а потім дальших 50 тисяч свідчить дійсно про незвичайні надії, які тоді покладались у Праві на допомогу козаків“.⁹⁶⁾

Поки точилися всякі дипломатичні переговори та підготування до весняної кампанії, хазяйнувало козацтво на Україні, не дбаючи за розпуку шляхти. Дня 9 грудня бурхливого 1594 року явилась перед Їх Королівською Милостю депутація лементуючих нобілів руських земель. Вони скаржились, що козаки діють їм шкоди гірше ніж турки та ще й прикриваються орлами найвищого володаря християнського світу. З козацького боку справу представляли не так драстично; про цю зиму згадав Наливайко тільки делікатно „i tameśmy się koniom zastarżec nie dali“. Але якраз наливайківці відзначилися під оглядом видушування стацій та драч з мирних обивателів: 70 сільських отаманів князя Острожського і 5 його містечок — Костянтинів, Лобартів, Острополь, Кузьмин та Красилів — присягали „на попаленю тых маєтностей от Татарына и спустошенью от коваков“. Що з цих гріхів припадає саме на рахунок Наливайкових воєв'ї ствердити, очевидно, не можливо.⁹⁷⁾ Відомо однак про перебування їх у Острополі в кінці лютого 1595, а з другого боку — на Лободу таких великих скарг ніби не було. Той самий Острожський хвалить Запорожців, що „спокійно заховувались у всім супроти мене і моїх підданих, вокрема пан Лобода, прагнучи зі мною приятні“. Прирительський афект статочного запорожського гетьмана супроти некоронованого володаря Волині не міг би врятувати княжих маєтностей від розсіпаних по окремих селах і фільварках козаків. І коли на їх грабунки і надужиття скарг не було, то це свідчить лише, що дисципліна у війську Лободи була вища ніж серед Наливайкової збиранини. Обставина, що інша шляхта скаржилася на козаків взагалі, цього ствердження не ослаблов. Безсумніву фаворизував козацький провід панів австрійської орієнтації. На цю саму добу припадають подарунки Наливайка галицькому підчашому Тарановському. Але краще дисципліноване військо розбиралось кого можна грабувати, кого ні, увзброваж збиранина, не дивлячись на тактику свого вождя, грабувала всіх.

Їх королівська милість поставилася до скарг шляхти на цей раз дуже стоїчно. Справді сенат кусочек відповів на жалі царя з приводу кривди заподіяної Ааронові і вказав на те, що під австрійськими прапорами козаки викидають шляхту з домів і захоплюють королівські фортеці, але вияви невдоволення міродайних польських сфер цим і обмежились. А королівський універсал шляхті у відповідь на лемент з приводу розігнання брацлавських судових рочків виглядав просто на кпини...⁹⁸⁾ „dla odszkania i wethowania praw, szkod i majątnosci, takže pobicia i rozliania krwi ich, uprzejmie i wiernie wam tho zalecamy, ktorych sumnienia, rozsądku i bieglosci dobrze swiadomi jestesmy abyscie im przed sobą stanac i tego Nalewaika y inszych swowolnikow stawic kazali i kogokolwiek z nich dostawszy pilną inquisitią o herstach i iesliby iakąkolwiek otuchę i pomocz od kogo mieli, iako nasz tho zachodzi uczynili, a takowych buntownikow

⁹⁶⁾ Матюшек, 230.

⁹⁷⁾ Барвінський, ЗНТШ X, 19; Hurmuzaki XII, 29—30; Broel-Plater II, 215; Грушевський, ЗНТШ XXXI—XXXII, 8—9; Куліш II, 435; Volmina legum II, 357; Лобартів — давня назва Любару над Случею, пор. Słown. Geogr. V, 375 та Tomkiewicz, Roczn. Wól. II, 30.

⁹⁸⁾ Hurmuzaki XII, 19—20; Куліш, Матеріали I, 20—21.

swowolnikow wedlug zaslug ich karali i karac kazali...“ В перекладі на трохи ляконічнішу і модернішу мову це значило, що

... волка тут властна овца
Не розбираючи лица
Схватить за шиворот и тотчас в суд представить“.

Серед senatorів не бракувало прихильників рішучих заходів і послання кварцяного війська на Поділля. Але річ була в тому, що цього війська (воно стояло над Карпатами надіючись повороту татар) майже не було: старий Острожський слушно сумнівався чи 2000 жовнірів дадуть собі раду з 12 тисяч козаків. Кварцяні остаточно не з'явилися взагалі.⁹⁹⁾ Пояснення для пасивності короля дав данцігська реляція з 11 січня 1595: вона повідомляє про результати нарад, які мав Жигимонт III у Прошовицях з кількома значнішими сенаторами, як каштеляном краківським Янушем Острожським, своїм новим улюбленцем воеводою люблинським Миколою Зебржидовським і представниками міста Кракова. Звертає увагу, що всі відомі учасники наради (крім хіба воеводи краківського Миколи Фірлея?) належали до прихильників Габсбургської політики. Результатом цих сходів у пункті щодо козаків постановлено „не занадто суворо з ними поводитися, тим більше, що можливо в майбутнім буде потрібна їхня допомога“. Постановлено тільки писемно упізнати їх, щоби далі не сваволили.¹⁰⁰⁾ Певне була така ухвала не без зв'язку з австрофільським наставленням короля. Характерно, що у Прошовицях не було упертого ворога Габсбургів першого сенатора держави великого канцлера та коронного гетьмана Яна Замойського. Для чого мала би незабаром знадобитися козацька поміч? Розрахунки на неї дуже нагадують міркування Лясоти щодо можливих внутрішніх заворушень у Польщі. З боку козаків видно теж неначе вихід назустріч королівським плянам. В кінці січня прислали вони до двору посольство, яке, чи не на відповідь на ті упізнання — вибачалося з приводу скарг, що були наплили на їх поведінку. Рівночасно пропонували козаки королеві службу проти ворогів.¹⁰¹⁾

Підсумовуючи все це треба визнати, що взимку 1594—1595 відносини між правительством і козаками були зовсім не погані. Лемент покривдженної кресової шляхти не досягав королівських вух. Безрезультатними залишилися дальші алярми, які з'явилися у Кракові посланці з України, буцімто козаки йдуть на Київ. Їх прохання послати туди для оборони Жолкевського виконане не було. Король обмежився плятоничними обіцянками потягнути козацтво до відповідальності. Так само, хоч і вчинено суд над Хлопцьким, який попався в руки органам влади, але й він знайшов незабаром можливість утекти.¹⁰²⁾ Відносини Жигимонта III до козаків мусіли зіпсуватися аж пізніше.

Поїздка Демковича, як уже було згадано, запізнилась. Але навязаним дипломатичні зносини продовжувались цілу зиму. Піддаючись цісареві мусів Аарон пообіцяти йому вступити в союз із козаками. З другого боку звелів Рудольф II і козакам йти на допомогу придунайським християнам. Аарон повідомив Запорожців, що готов забути заподіянні йому крив-

⁹⁹⁾ Нугмизакі XII, 21—22; Куліш II, 432—433; Sas, Przegl. powz. 63, 1899 стр. 63 зовсім голословно твердить, що тільки натиск кварцяного війська змусив козаків знову залишити Поділля.

¹⁰⁰⁾ Додаток, № 10.

¹⁰¹⁾ Додаток, № 11; пор. теж повноважність волинської шляхти своїм депутатам на сеймі у справі поскромлення козацької сваволі; Grabowski-Przedziecki II, 155; про зносини Жигимонта III з Габсбургами пор. V. I. etośnik, 293—314.

¹⁰²⁾ Додаток, № 17.

ди та запросив їх на свою службу, пропонуючи місячно по 2 угорських золотих на душу. Цю кістку прийняла європейська суспільність так, немов би козаки по своїй волі розпоряжались молдавським господарським стільцем, і діставши від Аарона великі дарунки, знову інтронізували його. Дійсно господареві не залишалось іншого вибору, як тільки проявити великодушність. Зірвавши з Портою він спалив за собою мости, зрубавши голови прибулим до нього султанським послам і наказавши вистинати всіх турків у своїй державі (жовтень 1594). Тепер він потребував сил для небезпечної війни. Правда, майже одночасно з ним довершив свій розрив із Царгородом господар волоський Михайло Хоробрий, а обом їм прислав допомогу Жигимонт Баторій герцог семигородський (формально до союзу з Австрією приступив він тільки в січні 1595).¹⁰³⁾ Та положення всіх трьох володарів було досить тяжке: їх землі оточувались майже докруги турецькими володіннями (Угорський Низ, Сербія, Болгарія, Добруджа, південна Бесарабія). Розірвати ворожий перстень можна було наступом у бік Чорного моря. Для цього треба було здобути турецькі опорні пункти в тих краях. Вигодою союзників було те, що вони заскочили Порту несподівано, але таку несподіванку треба було використати як найвишніше. Не диво що й Михайло Хоробрий і Жигимонт Баторій навперейми звертались до козаків, запрошуючи їх до себе на допомогу. Переговори однак більше торкалися числа козацького війська та деталей заплати, а не принципової згоди. Що зимуючі на Поділлі віддали візьмуть участь у боротьбі з ворогами святого Хреста було для всіх відразу самозрозуміло. Очевидно запорожська старшина і далі розголошувала свій союз із Австрією. В першу чергу мусіли козаки показати себе на найближчій і найбільше званій воєнній театрі — у південній Бесарабії.

Воєнні дії почалися уже зимою. Невеликі відділи козаків брали участь у шарацках з татарськими загонами. Джерела згадують за їх участь в успішній для Михайла сутичці при Шерпетешті (16 лютого).¹⁰⁴⁾ Але все це були лише дрібні поодинокі ватаги, які на власне ризико шукали найму в чужині. Головні козацькі сили в перших днях лютого, після більше ніж двохмісячного побуту в Барі, рушили не на Молдавію, а в протилежнім напрямку на Винницю і Браїлав. Цей рух викликав нову паніку серед шляхти; побоювались навіть за Київ.¹⁰⁵⁾ Але так далеко козаки не пішли; страхи були видимо перебільшені. Вже 21 лютого повернули вони на „поле Білгородське“ про що Лобода повідомив князя Острозького. Як певне виправдання свого походу перед міродатними чинниками Речі Посполитої звучать козацькі вияснення волинському магнатові, що Аарон, розташувшись біля Лопушної, перегородив дорогу до Польщі татарам, котрі згуртались в районі Акерману. Туди під Лопушну мав козаків кликати і Михайло Хоробрий. Наливайко однак цим разом не відрізує пішов із Січовиками, а посунув до маетку Острозького на Волинь. В кінці лютого опинився він у Острополі, який кілька днів сильно плюндрував. „Dzi-giego Kosińskiego Pan Bog na mnie przepuszcza“ скаржився старий князь.¹⁰⁶⁾

¹⁰³⁾ Куліш II, 429—431; Нугмизакі III¹, 193, 199—200, 206, 224—225, 227 і 472—476; XII, 23—24, 26; J. Sorescu ED II, 465; Macătek, 6; Fessler-Klein IV, 28 підкреслює у заключенні згоди між Молдавією та Військом Запорожським теж значіння посередництва Семигороду; Goss, 226—235; Acte si fragmente I, 143 — називає як цифру козацької платні в липні 1595 по 6 таларів місячно на душу.

¹⁰⁴⁾ Нугмизакі III¹, 225—226 і 467 (... sotto nome di Cosacchii passarono in Bogdania...); Jorga III, 306.

¹⁰⁵⁾ Додаток, № 15; Куліш II, 431—433; Archiwum Sapichów I, 100; Sas, Przegl. Powz. 63, 1899 стр. 64 вважає, що козаки рушили на Молдавію від натиском Жолкевського та його кварцяних. Це твердження не підтверте як слід джерелами.

¹⁰⁶⁾ Куліш II, 429—435.

Аарон пробував у лютому місяці 1595 облягати Тягиню, але врешті-решт обмежився тим, що поплондрував околиці її та Акерману. В польських кругах мали відомості про поважні невдачі його в боротьбі за південну Бесарабію. Чи були вони правдиві, чи ні, у всякому разі одночасні успіхи Михайла Хороброго та прихід козаків їх вповні зрівноважили. Незабаром, ще у першій половині березня, прибув і Наливайко. Розрив його зі Січчу продовжувався таким чином недовго, але він лишився симптоматичним, як ознака того, що бувший слуга Острожських почував себе вже певніше і міг розпочати свою еманципацію зпід зверхности Запорожжя. З минулорічних переговорів доводиться висновувати, що залежність ця була досить обтяжливою. Загальна чисельність козацького війська на Молдавії мусіла отже досягти цифри з осені 1594; Острожський рахував їх на 12000, інші джерела, розуміючи перебільшуючи на 15—16 і навіть 20 тисяч.¹⁰⁷⁾

Десь коло половини березня оточили значні козацькі сили з Лободою на чолі Тягиню. Місто було здобуто й зруйновано, але в замку турки тримались міцно. Обороняв фортецю видимо з хистом і зручно родич татарського хана Ахмет. Приступи залюга відбивала; „ale im dobito u Tehinie, gdzie popiwszy się przysięgali do szturm“ писав Бельський про козаків, а данцізький звіт теж дає підстави здогадуватись якоїсь халепи при облозі. Згідно з іншими даними не мали козаки кріпосної артилерії і тому не могли розбити мурів. Облога затягнулася більше ніж на місяць; на допомогу, десь у перших днях квітня з'явилися семигородські та волоські відділи, але й вони не поправили діла. Розуміється не всі козацькі сили зв'язалися цією облогою. З листа Наливайка до короля видно, що з під Тягині рушив він на Акерман, поруйнував місто й знов нічого не вдіяв замкові. Звідсіля звернувся Наливайко під Килію, котру теж штурмовано „zamku mocno dostawali; jakożbyśmy byli i wzięli, byśmy się na niezgodę zazdrość węgierską i wołoską nie oglądali, która nam wszędzie i na przeszkodzie wielkiej była“ писав Наливайко і цим розкрив ті повні взаємного недовіря відносини, які звичайно характеризують кожен коаліцію. Зате спустошили і пограбували козаки всю південну Бесарабію та дельту Дунаю.¹⁰⁸⁾

Облога Тягині, хоч і тяглася на протязі мало не цілої весняної кампанії 1595, не перешкодила Наливайкові братися і за інші підприємства. Де находився весь цей час Лобода — точно невідомо. Великі відділи, очевидно січового козацтва, взяли участь у воєнних акціях Михайла Хороброго та семигородських полководців і то зі значно більшим успіхом ніж облягачі Тягині. 22 березня збірні війська здобули штурмом Ізмаїл, де в їх руки попала велика здобич, особливо гармати. В місті залишилась залюга з 2000 волохів. Десь коло цього часу здобуто недалекій Браїлів. Виключно козакам приписується погром татар і турків біля

¹⁰⁷⁾ Listy, 61—62; Куліш II, 429—433; Hurmuzaki III¹, 225—228, 232; IV¹, 186—192; XII, 26.

¹⁰⁸⁾ Додаток, № 16; Hurmuzaki III¹, 227—231; XII, 26, 40, 48; Acte si fragmente I, 138—141; Broel-Plater II, 216; Heidenstein X, 314—315; Bielski III, 1723; Bohotolec, 143; Jorga III, 306; про двократну облогу Тягині прямо говорить венецький посол у Царгороді, але вже було вказано на непевність цього джерела (Hurmuzaki IV¹, 201). Ці звіти сповіщають і про падіння Тягині і про якісь великі морські та сухопутні операції донських козаків (Moscoviti) за які крім того ніде не чути. Характер деякої правдоподібности мають дуже вже уперто повторювані Венеціанцем вістки про появу козацьких чайок на Чорнім морі як в осені 1594 так і на весні 1595, коли вони з'явилися перед Акерманом (Castel bianco che è all' intar del Danubio — знову переплутано або Дунай з Дністром, або Квілію з Акерманом); там здобули вони 4 турецькі гармати та напали на місто (Hurmuzaki IV¹, 186, 193, 199, 201).

Ісакчі та здобуття й спалення цього міста. 6000 мусульман мало нібито лягти трупом, а здобич обраховували у зовсім нереальних планетарних цифрах — 200 тисяч волів та 400 тисяч корів. З того що Наливайків лист про цей видимо досить значний успіх мовчить можна його приписувати Запорожцям Лободи. Вище по Дунаю допомогли козаки вже з зими при виплондруванні Гіршови, Силістрії, Руцуку та здобутті Нікополю. Поодинокі загони перейшли на південний беріг Дунаю та доходили до Балканських гір та Софії. Зокрема про козаків при цьому подавано, що вони об'єдналися з болгарськими повстанцями проти турецького режиму. Не бракує оповідань і про їх звірства. Ще зимою 1595 відділи козаків та семигородців вдерлися до татарської Добруджі й мали примушувати татарських жінок їсти їхніх власних засмажених дітей. Рівночасно одначе в результаті цього походу звільнено з неволі буцім то аж 4000 християнських невольників.¹⁰⁹⁾

Як подає Наливайко, взаємна зависть союзників довела до розпаду коаліцію. Зрозуміло, що минулорічні порахунки козаків із молдаванами лишались занадто свіжими в пам'яті одних та других і взаємна присяга на вірність, яку склали союзники перед початком походу на Тягиньським полі помагала не багато. Десь коло Великодня відділились козаки (а може лише наливайківці) від румунів і святами відпочивали в долині Ялпугу. Православний Великдень припадав того року на 20 квітня; після подався Наливайко знову на Поділля улаштувавши свою головну квартиру на цей раз у Пикові. Закардонні звіти оповідають справу інакше. Недовіря й підворливість панувала також і між поодинокими господарями. В перших днях травня угорська гвардія Аарона сама арентувала його а на господарський стілець посадила одного з вояцьких Стефана Розвана, з походження цигана. З козаками новий господар домовитися не вмів або не хотів і вони повернули додому. Ця остання вістка прийнятні не зовсім правдива: багато козаків залишилось не лише в війську Михайла Хороброго а навіть у Розвана.¹¹⁰⁾ З кінцем травня рахували їх на Волощині 7000 і це мусіли бути в першу чергу Запорожці, бо вся армія Наливайка находилася в цей час на Поділля. Козаків згадувалось і в дальших боях Михайла Хороброго з турками літом 1595; брали вони участь і в прославленій румунською історіографією баталії при Калугарені 23 серпня.¹¹¹⁾ Сам Лобода, після скинення Аарона, мав вибратися на татарські землі, отже кудись до берегів Чорного моря. Відомість, що козаки коло цього часу опанували Очаків розуміється неправдива, але вона приблизно вказує ті околиці, куди обернулась вояцька енергія низового лицарства. У всякім разі на Україні про якісь значніші їх сили аж до кінця літа нічого не чути. Лист Саська до старости камянецького Яна Потоцького, датований з Пикова 3 серпня дозволяє думати, що допіру тоді знайшлася на Поділля знову більша кількість січовиків.¹¹²⁾

¹⁰⁹⁾ Hurmuzaki III¹, 199, 230—234, 499; III¹, 95, 99, 101, 109, 112; XII, 26, 40, 45—48; Acte si fragmente I, 139; вістка про здобуття Браїли в початку грудня 1594 (Acte si fragmente I, 139) передчасна; тоді певно лише поплондрувано околиці міста; Broel-Plater II, 216; Куліш II, 435; Макушев Сл. сб. III, 3—4; Huber IV, 387—388.

¹¹⁰⁾ Hurmuzaki III¹, 109, 112 і 499 — Лобода з 11 тисячним військом „si trova all' confini de Tartari; Hurmuzaki XII, 26 і 47; Broel-Plater II, 216; Archiwum Sarpichow I, 113; Bielski III, 1732; козаки згадуються напр. при здобутті Нікополю, яке Jorga III, 306 датує днем 10. червня.

¹¹¹⁾ Jorga III, 311; Macúrek, 9.

¹¹²⁾ Listy, 63; Acte si fragmente I, 142; Jsorescu ED II, 492; Лобода появляється тільки десь у другій половині серпня знову на Поділля, пор. Bielski III, 1729; про захоплення козаками Очакова говорять Йорґа (Studii critice, 210—211), але він сперастється при цім тільки на дуже непевну венеціанську реляцію. Якесь захоплене

Результати союзної кампанії в весни 1595 здавались на перший погляд блискучими. Їх війська переходили без перешкод у всіх напрямках великі обшари земель над нижнім Дунаєм. Але майже всі значні фортеці залишились у турецьких руках: Відів, Джурджа, Силістрія, Гірсова, Килія, Тягиня, Акерман забезпечували і даліше контролюю Портю над лініями Дністра та Дунаю й лишались опорами її панування. Влада господарів над розсаглою територією без фортець лишалась зовсім ефемерною; вона могла бути втрачена знову ще скорше ніж здобута. Вовнні підприємства християн вилились у звичайні грабіжні походи більших розмірів. Семигородці, волохи, молдаване чи козаки — всі в однаковій мірі не виявили здібности до систематичної обложної війни, котра в тодішній стадії воєнного уміння єдина могла забезпечити тривале опанування території. Козакам з цього робити закиди доводиться ще найменше; вони йшли в чужу країну для здобичі і під цим оглядом могли пишатися повним успіхом. Але всетаки доводиться констатувати слабе технічне заосмотрення їх, яке виявилось у браку важкої артилерії при облозі Тягині. У їх спільників справи однаке теж не стояли краще; противно, поміж ними мусіли козаки ще виділятися своїми боевими якостями. Інакше годі собі пояснити, чому такий видатний у воєнних справах володар як Михайло Хоробрий дбав позискати собі їх допомогу. Лист його до Війська Запорожського з весни 1596 наглядно свідчить, яку вагу покладав володар на його поміч. Цей звязок Михайла з козаками потягнувся і після Солоничької катастрофи аж до гетьмана Самійла Кішки, коли січова політика зовсім змінилась.¹¹³⁾

Першим виразним наслідком весняної кампанії був повний розрив Наливайка зі Січчу. Минулого року зі закордонними політичними чинниками переговорювало Запорожжя і вже від себе трактувало далі з Наливайком. В результаті весняних маршів по румунських землях мали ширші маси козацтва змогу прийти у безпосередню стичність із чужими володарями. Підприємливий кондотієр очевидно використав обставини, щоб через голову запорожської старшини вступити в переговори з володарем семигородським, а можливо і зі самим цісарем. Принаймні Наливайко твердив, що вирушив він на Угорщину „за писанієм до нас од cesarza Jegomości chrześciańskiego“.¹¹⁴⁾ Такі самостійні переговори, а надто цісарський лист, розуміється сильно скріпили його становище. Дарунок ерцгерцогської корогви був з боку Габсбургів признанням певної відрубности Наливайка, з яким можна було пактувати окремо. Його амбіції почали вже сягати начальства над усіма козаками і підпорядкування собі Війська Запорожського. Десь у другій половині травня вирушив він мимо Сучави, крізь Косів та Бистрицю до Семигороду. Європейські звідомлення подавали чисельність його війська на 5 навіть 9 тисяч, але певне ближчі до правди вістки московські, що рахували наливайківців на 2 тисячі.¹¹⁵⁾ Про їхні подвиги на угорським театрі війни не чути багато. Відомо, що прихід козаків ви-

козаками у Турків місто названо там „Ossai“, але нічого не вказує на те, що цю назву можна би застосувати до Очакова. Скорше мають всі дані документу ціка недостовірности (Hurmuzaki IV¹, 201).

¹¹³⁾ Listy, 76—77; Heidenstein XII, 352; варто згадати, що може мимоволі виявився Михайло Хоробрий союзником козаків і підчас війни з Річчу Посполитою 1596 р. З огляду на його ворожнечу до настановленого Замойським молдавського господаря Могіли не міг Жолкевський випести і вжити проти козаків тих польських військ, що стояли в Молдавії (Listy 69—70).

¹¹⁴⁾ Broel-Plater II, 216.

¹¹⁵⁾ Broel-Plater II, 218; Hurmuzaki III¹, 240; III¹, 138; XII, 72, 76—77; Памятники II, 294, 363—369, 379; Heidenstein XI, 327 — згідно з іншими даними проходили наливайківці біля Токаю.

кликав серед семигородців паніку, бо населення приняло їх за татар. Їхні грабунки в околицях Кежмарку мали на деякий час унеможливити вносни з цим містом. Для кінця XVI століття це було би в порядку річей для кожного війська. Козацький ватажок сам висловлювався більше з фасоном, мовляв служив він „na żadne pieniądze, tylko z samej naszej chęci gycerskiej czas nie mały“. Знаючи стан тодішніх австрійських фінансів можна легко повірити, що йому не заплатили, але згідно з поняттями людей живучих з війни, тим більше чулися вояки в праві винагородити себе самі. Інтересніші відомості про переговори Наливайка з ерцгерцогом Максиміліаном — про них згадувано вже у попереднім розділі. Сам він свідчив, що повернувся з Угорщини, ствердивши інтриги сповані проти його королівської величности. Але вже не раз згадувалось, що лист цей писаний з виразною метою очистити себе від усяких закидів. Носив же рівночасно Наливайко у своїм таборі корогву подаровану Максиміліаном. Амбітний кондотієр давав оферти на всі сторони, чекаючи де кляне і де вдасться найвигідніше примоститися.¹¹⁶⁾

Другим наслідком весняної кампанії 1595 було очевидне охолодження січової старшини до цісарської служби; його можна виразно простежити саме в часі, коли відносини Наливайка з Австрією нібито затіснюються. Ріжні джерела вказують на погіршення відносин поміж Запорожжям і наливайківцями, але годі бачити в цьому причину розриву з цісарем.¹¹⁷⁾ Розриву взагалі не було: скорше всього обидві сторони повільно перекопувались у неможливості взаємного звязку і керуючись своїми ближчими інтересами починали шукати вигідніших для себе партнерів. Регулярний обмін послами був неможливий, а з тим і координація взаємних зусиль; вже погром Молдавії в осени 1594 належав до таких непорозумінь. Самі чутки про воєнні дії доходили до союзника зі спізнанням у кілька місяців. Часто були вони взагалі неправдиві, але спростувати їх не було можливости. Характерне під цим оглядом повідомлення, що його передавав 3 жовтня ерцгерцог Матвій з Грану, буцімто козаки разом із Замойським вдерлися до Молдавії, вигнали Розвана, а настановили нового господаря.¹¹⁸⁾ Ерцгерцог з точки погляду австрійських інтересів означав таке поступовання як шкідливе (schädliche Vorhaben und Practica) і розуміється імперське правительство мусіло витягати з цього свої консеквенції. Тим часом це була, як це буде показано, неправда. У поході Замойського козаки участі не ваяли. Як клейнод продовжувало Військо Запорожське зберігати цісарські корогви, але ближчі справи невідклично відтягали його увагу від далекого цісарського маєстату.

Запорожська політика від літа 1595 обертається в сторону ніби налагодження добрих відносин із Річчу Посполитою. Довгий зимовий побут на Україні видимо припав до вподоби козакам — вони явно засмакували собі лежати на теренах Речи Посполитої. Головна маса жадного здобичі вояцтва щораз більше переливається на Волинь, Київщину й далі на північ у Білорусь, побираючи стації, легковажачи шляхетські привилеї і не турбуючись боротьбою з ворогами святого Хреста. Вже весною загон Полоуса замість іти до Молдавії розгосподарився над нижньою Припятью.¹¹⁹⁾ З титулу

¹¹⁶⁾ Hurmuzaki XII, 107; цікаво, що якісь звязки з козаками вберіг Максиміліан і пізніше, навіть у часах після Солоничі. Ще підчас свого остаточного формального зречення в претензій на польську корону („jugament“ 1598) пропонував він московському цареві дальші таємні вносини в напрямі через Молдавію—Семигород на посередництвом „дніпрових козаків“ (Hirn, Ergänzungsbd. IV, 273).

¹¹⁷⁾ Памятники II, 294; Heidenstein XI, 327.

¹¹⁸⁾ Hurmuzaki XII, 115.

¹¹⁹⁾ Арх. Сб. VII, 64—65; Грушевський, ЗНТШ XXXI—XXXII, 26; Listy, 89.

„запорожського гетьмана“ яким підписувався Полоус не видно, щоб він признавався до якого будь ерархічного зв'язку з іншими козацькими організаціями. Де далі таких свавільних, на власну руку діючих, загонів ставало все більше; такий оборот справи мусів довести до конфлікту з польською державою. Але козаки, представляючи всі лежі й побори як своє право, як платню належну їм за їх вояцькі послуги старалися затримати супроти вищих державних дигітарів (вже й протигабсбурської орієнтації) тон покірної улеглости... „prosimij, nieracz WM. nasz Mściwij Pan na nas zato obrażać. A chleba soli wtijm tu kraju zabraniaz nieracz, gdijzechmij nie jest przeciwni zwierzchnosci Jego Król. Mci naszego Mściwego Pana, tudzież ij rozkazaniu WMci“ писав Лобода канцлерові Замойському.¹²⁰⁾ Той самий дух віє і з листів інших козацьких проводирів. Слідом за Січу цю ж політику пробував почати Наливайко ще прибавляючи запевнень у вірності й відданості і навіть даючи зрозуміти, що дасть себе вжити проти Запорожжя. Рівночасно однак бутне і певне свої сили козацтво не вважало потрібним дуже рахуватися в дійсності з тими самими магнатами, яким посилалося покірні листи. Довго втриматися ця політика не могла.

На оферту Запорожців ворожому до них канцлерові виглядав той маловідомий похід Лободи на татар з літа 1595. Подібним запобіганням треба вважати відомості про пляни орди, що посилав Замойському Сасько.¹²¹⁾ Та ще рівночасно прийшло до дальших терть. Скориставшись відходом Наливайка на Угорщину змусив у кінці травня Жолкевський на чолі коронного війська місто Брацлав до капітуляції перед своїм старостою Струсем. Міщане видали його підстарості Станиславові Ястрембському замок з гарматами й припасами. Вимушена покора лишилась хвилиною. З повертаючими з Молдавії козаками знову запанувало у Брацлаві народовластя під проводом все тогож війта Романа Тиковича, який на весну слідуючого 1595 року, підчас наступу військ Жолкевського заплатив за свою уперту завзятість життям.¹²²⁾ Ще виразніше виступив розпир між тоном козацьких листів та їх самовольною поведінкою підчас осіннього походу Замойського на Молдавію з ціллю інтронізувати там ставленика Польщі Єремію Могилу. Канцлер діставши несподівано 15 серпня вістку, що татари переправились через Дністер коло Акерману, закликав до помочі проти них Лободу. Та козаки домагались наперед грошей і сукна, тоді як Замойський уважав, що вони своєю службою мусять собі взагалі спершу заробити прощення за свої свавільства. На це вони не пристали „bo nieufali Kozacy naszym“, як зазначив польський хроніст. Лобода лишився спокійно на Поділлі і тільки згодом, коли поляки вже війшли на Молдавію, посунувся і собіж туди та почав плюндрувати околиці Тягині. Зокрема сильно мав потерпіти Оргіїв. Але Замойський виступив рішуче і пригрозив трактувати козаків як вороже військо; щоб не доводити до одвертого розриву ці останні знов вернулись назад.¹²³⁾

Так само і Наливайко вертаючись з Угорщини десь у кінці серпня або на початку вересня послав Замойському до Молдавії листа, пропонуючи свою допомогу. Але той від пропозиції відмовився, маючи на увазі більше дипломатичну акцію. Пройшовши мимо Львова, Наливайко скерував своє військо на Луцьк, з якого взяв великий окуп, а звідтіля знову вернувся на Поділля. На цей час — ранню осінь 1595 — припало спустошення Шаргороду і інших надгрянничних маєтків канцлера, яке сучасники

¹²⁰⁾ Listy, 65—66.

¹²¹⁾ Heidenstein X, 316; Bielski III, 1728—1729.

¹²²⁾ Антонович, КС 55, 1896 стр. 2—5; Listy, 73—74.

¹²³⁾ Script. rer. Pol. VIII, 117; Hurmuzaki III¹, 141—142; Heidenstein X, 319; Bielski III, 1729.

приписували спеціальному озлобленню козаків проти Замойського.¹²⁴⁾ Навряд чи слушно: скорше були це звичайні лежі, право на котрі приписували собі козаки. Очевидно до поправлення відносин вони ледве чи причинились. А вже коли Наливайко, поповнивши свої ряди новими добровольцями, улаштував величезний грабіжний похід через цілу Білорусь — Слуцьк, Копиль, Бобруйськ аж до Могилева, коли Лобода захопив Овруч і рушив на Волинь а Шаула розгосподарився на литовським Задніпрю то збройна протиація Речи Посполитої стала необхідністю (кінець 1595).

Таким робом не дивлячись на куртуазійну переписку весь час у тягу 1595 року козацько-польські стосунки погіршувались. Право лежі і поборів з населення мало не на всіх „руських землях“ Речи Посполитої, яке присвоювало собі козацтво, видавалось урядовим кругам незвичайним зухвальством. Вже в кінці лютого, коли до Кракова прийшла перебільшена вістка про рух Лободи й Наливайка на Київ, обіцяв король наказати Жолкевському перешкодити їм у цьому і покликати до суду тих, що підтримували козаків.¹²⁵⁾ В літі долучилася до цього безвислідна експедиція Жолкевського на Брацлав, в осіні — сплюндрування Шаргороду, зимою контрибуції та грабунки на північній Україні та на Білорусі. Підписуючи договір із кримським ханом під Цецорою 21 жовтня 1595, Замойський вже урочисто проголошував „Z strony kozaków pokazalo się to, że są Koronie polskiej szkodziły, iż siła majątności poddanych Króla Jego Mci poszkodzili, dla czego ludzie i wojska Jego Kr. Mości na nich pójda“.¹²⁶⁾

Фатальною для козацтва була обставина, що воно не зуміло стати організаційним циментом для протишляхотських елементів. Зокрема на окозаченій Україні, на такому Поділлі, були дані улаштувати тривкий новий суспільний лад. Але в масі були козакам такі ідеї чужі. Серед них покутувала ще та сама філософія, що й у вісімдесятих роках XVI століття „доки жита поти й бита“. Козаки хотіли прогнати себе, але не уяснили як слід своїх обов'язків супроти країни, що їх годувала — дати їй лад і безпеку. І тому їх побут на населених землях виливався в ряд розбищачьких нападів на мирні господарства. Серед них видимо не було ні одної видатнішої постаті з ширшим політичним світоглядом, яка зуміла б одушевити вояцькі маси ідеєю вищою ніж погранична жандармерія, яку провктував Наливайко.

Прихильний Габсбургам Жигимонт III поблажливо дивився на козацькі лежі, поки вони являлись лише коротким відпочинком війська чинно заангажованого на допомогу цареві. Але коли ці лежі ставали все довші й прибирали щораз більші розміри, а рівночасно участі в боротьбі з невірними ставало все менше, то остаточно мусіло королівське правительтво виступати в обороні країни й устрою, в яким воно було зв'язане. Можливо змінились і впливи, котрими керувався Жигимонт III зимою 1594—1595. Так дійшло до конфлікту закінченого різнею на Солоніці.

¹²⁴⁾ Bielski-Plater II, 216; АЮЗР III¹, № 23; Памятник II, 294, 368—369, 379; Bielski III, 1743; Bohemoltes, 146—147; Słown. Geogr. XI, 802; Sas. Przegl. Powsz. 56, 1897 стр. 86 викиває, що Замойський завернув з Молдавії в першу чергу для того, щоб увелькідити Наливайка.

¹²⁵⁾ Додаток, № 15.

¹²⁶⁾ Pułaski, PN i J. 30, 1011 стр. 140.

III. Козацька держава Задніпров'я.

Особа титулярного київського католицького єпископа Йосифа Верещинського, насправді резидуючого у Хвастові, вже давно притягала до себе увагу дослідників. Завдяки тому, що він сам склав невелику історію свого роду, відоме його походження з недавно спольщеної української шляхти на Холмщині. Допіру лише його батько вихований був у католицькій вірі.¹⁾ Родовим гніздом сім'ї, що належала до гербу Корчак було село Верещин Володавського повіту. Народився майбутній єпископ мабуть у рр. 1532 або 1533, освіту побирав у Красноставі, а після закінчення школи висвятився. З 1579 року став Верещинський каноніком холмської капітули у Красноставі, а 1581 ігуменом монастиря Бенедиктинів у Свєхові над Вислою.²⁾ Кляштор був невеликий, за часів Верещинського було в ньому 13—15 монахів, але він посідав досить багаті маєтки на Келеччині та Холмщині. Вже тут відзначився новий ігумен великою рухливістю й енергією, хоч його заходи і не завжди припадали до вподоби братії та сєцєхівському міщанству.³⁾ Цікаві зокрема воянні замашки ігумена: він обвів монастирські забудовані солідними мурами та забезпечив грошені суми для відливання гармат. І вже тут вперше проступило характерне для Верещинського змішання турбот за суспільні справи зі задоволенням особистої амбітності. Відлиті за його фундацію, зрештою зроблену з монастирських засобів, гармати мали носити на собі герб Корчак, а після його смерті мусіла братія кожної середі відправляти по нім „вотиву“.⁴⁾ В 1589 році призначено воявничого ігумена нареченим єпископом київським — це була його нагорода за підтримку Жигимонта III і Яна Замойського в часах безкоролів'я після смерті Стефана Баторія.⁵⁾ Вона давала Верещинському право на сенаторське крісло, але сама по собі католицька церква Київщини знаходилася в опізаній стані: тільки в самій метрополії над Дніпром був оден костелик ордену Домініканів з двома монахами при ньому, а доходи єпископії, малі й непевні, полягали передовсім у медовій та звіринній данині. Більше не було в єпархії нічого, а байдуже до католицтва місцеве населення та постійні ваїзди татар ще крім того не полєкщували управління нею. Зрозуміло чому попередник Верещинського Яків Воронецький сам зрікся цього єпископства і чому Жигимонт III окре-

¹⁾ У творі „Wizerunek nakształt kazania uczyniony, o wzgardzie śmierci i świata tego nędznego, a o chwale onego wdzięcznego a wiecznego królestwa niebieskiego“ в „Pisma treści moralnej“, 111—116; зреферовувано цю історію богато разів м. п. в „Pisma polityczne“ стр. III—IX; К. Szajnoch, „Jak Ruś polszczała. Szkice historyczne IV“, 173—190; А. Стороженко, в КС 44, стр. 204—211; Площанський, 149—150; W. Lipiński „Z dziejów Ukrainy“ 54—67; А. Стороженко в Сб. ст. I, 3—9; пор. теж Niesiecki IX, 278—279 та Акты Виленской Археограф. Комиссии XIX, ввд. В. Площанського, Вільна 1892 ст. XCIV.

²⁾ Стороженко, КС 44, 1894 стр. 218 і Сб. ст. I, 9—16; натомість Тугowski „Pisma polityczne“ стр. X і Maciejowski III, 408 відносять іменування Верещинського каноніком холмським до часу перед 1577, спираючись на його власні свідчення в проповіді „Kazania dwa przy przyjmowaniu świątości małżeństwa na dzień zaduszny“ видану у Hołowiński, Kazania Józefa Wereszczyńskiego. Петербург—Могилєв 1854.

³⁾ Стороженко Сб. ст. I, 17 і далі; Gacki, 68—70.

⁴⁾ Gacki, 20—21, 115, 276—280; Стороженко, Сб. ст. I, 22.

⁵⁾ Дійсним єпископом став Верещинський 1598; Помер, як ствердив Стороженко Сб. ст. I, 49, в початках 1598 (пор. Зг. dz. XXI, 26). Давніша література за Нєсєцьким клала його смерть на 1599 — так Туровський „Pisma polityczne“ стр. X і навіть сам Стороженко у давнішій праці „Киев тряста лет навад“ КС 44, 1894 стр. 204.

мо просив папу Сикста V залишити за Верещинським надалі також і сєцєхівський кляштор з його багатими доходами.⁶⁾

Новий слуга святого Петра на українським пограниччю був не з тих, що відстрашені небезпеками зрікались би свого посту. В Верещинським було щось від ренесансового прелата, бурхливої й діяльної вдачі наскрізь перенятої світськими та культурними інтересами. Годі його заідоарити в нещирих релігійних почуттях, але з ними зєднувалася далекойдуча толєранція, яку польські автори часом вьясняли як „гаряче й уперте привязання до Руси“.⁷⁾ В останнім десятиліттю XVI віку це вже ставало рідкістю. Розуміється справа матеріяльного забезпечення єпископії грала визначну ролю. Заслуговує під цим оглядом на увагу колонізаційна діяльність Верещинського: містечко Хвастів, названий „Новим Верещином“, села Чорногородка й Плисів над річкою Унавою притоком Ірпеня, далі Дорогинка, Велика і Мала Снітинка завдячують йому своє повстання або зновузаселення.⁸⁾ Не обійшлося і без неминучих у шляхетським побуті сварок та збройних розправ зі сусідами. В околицях Хвастова відібрав Верещинський збройною рукою у зємян Макаревичів нібито єпископські землі. Але коса найшла на камінь, коли єпископ посварився з князем Кириком Ружинським. Цей останній, відомий завадіяка, пограбував костел та мешкання Верещинського у його столиці Хвастові.⁹⁾ Мав київський єпископ якісь непорозуміння і з могутнім князем Острожським та з київськими міщанами.

Ані інтенсивна колонізація, ані чвари зі сусідами не були серед кресового маїнатства чимсь надавичайним. Ренесансове заложення вдачі Верещинського виступав виразно аж коли сполучити його кипучу пограничну діяльність з широкими літературними і взагалі культурними інтересами та з виразним нахилом до політикування. Ще як сєцєхівський аббат підпомагав Верещинський матеріяльно поета Кльоновича та зробив фундацію на користь юридичного факультету Ягайлонського університету в Кракові.¹⁰⁾ Ряд виданих друком проповідей здобув київському єпископові тривале місце в польській літературі, при чому особливо давніші дослідники підкрєслювали його гарну польську мову.¹¹⁾ Для своїх работ заснував він

⁶⁾ Стороженко Сб. ст. I, 23—28 та „Стефан Баторий...“ 260—262; Rolle, 85—86; в літературі традиційно повторювалось твердження про добровільне зречення Воронецького. Але не можна не гадати, що цей останній являвся одним із найгарячіших прихильників Габсбургів та Максиміліяна, тоді як Верещинський робив кар'єру на вірності партії Жигимонта III та Замойського.

⁷⁾ Tarnowski II, 91 і Przegląd Polski X, 1872 стр. 5; порівняв Верещинського з папою Юлієм II; E. Rulikowski, Słown. Geogr. I, 661.

⁸⁾ АЮЗР VI, 261—263; E. Rulikowski, Słown. Geogr. I, 661 і 757; Стороженко, КС 44, 1894 стр. 222—223 і Сб. ст. I, 30.

⁹⁾ АЮЗР VI, 258—261; Зг. dz. XXI, 26; Rulikowski, Słown. Geogr. I, 661; Стороженко, КС 44, 1894 стр. 222—223 та Сб. ст. I, 31; він-же, О существовании в Киеве латинских храмов. Чтения ОНЛ 19, 1906 стр. 18.

¹⁰⁾ Стороженко, Сб. ст. I, 33—34 і 43—48; Gacki, 20, 90, 156, 235—236 і 276—280.

¹¹⁾ Siarczyński II, 301—302 (а за ним Mecherzyński II, 167) ставив його між Бялобжеським та Скаргою; Maciejowski III, 408 характеризував Верещинського як другорядного письменника „tego mi atoli odmówić nie można, że z wdziękiem, jawno, a nawet ozdobnie pisał“; Bartoszewicz, Historia literatury polskiej Dzieła I, 376 ... potrzeba zanotować o Wereszczyńskim, że był to pisarz, co ślicznie władał językiem. Bliski jest pod tym względem Reja, którego jednak przewyższa wykształceniem naukowym“. Дуже гостро натомість оціняв хвастівського прелата Брікнер, закидаючи йому плягіати в Рея (Geschichte der polnischen Literatur, Leipzig 1901 стр. 101 „als literarischer Raubritter den alten Rej ungestraft plünderte“); Grabowski, 219 — називав проповіді Верещинського загально-присутними, але заперечує їм образність та свіжість. Найновіші праці навагал не приняли суворой критики Брікнера. Пор. T. Grabowski, Historia literatury polskiej od początków do dni dzisiejszych I, 136.

навіть окрему друкарню у Хвастові. Повний список творів Верещинського з рр. 1572—1597 подали Туровський та Стороженко і нема можливості його перевірити: обидва списки начисляють по 17 назв, але назви ці ріжні. Книжки-ж самі, друковані в Кракові у Андрія Пйотрковчика або у власній хвастівській друкарні представляють сьогодні собою такий бібліографічний раритет, що виникали навіть сумніви, чи всі названі праці дійсно існують.¹²⁾

Інтересно порівняти дійсно дуже гладкий і плинний польський вірш Верещинського з його невдаваною спробою віршувати в тодішній українській літературній мові. Заохочуючи німецького цисаря, короля польського і царя московського до спільного походу на турків видрукував він римовану присвяту на московський герб — святого Юрія на коні:

„O Ty, Wieliki Kniaziu Moskowski proswitny
I toboiu się opiekaiet CZAR nebestny
Bo tebe on osmotrył Herbom wilmi buinom
Nahim mołodcom bez uzdy na koniu bystrom“.

Для порівняння польські вірші з тогож твору:

„Gdyby się też Kozaki posłali do Tauryki
Pewnieby im tam prędko pomylili szyki...
Wszak on Kozak przeważny Wiśniewiecki miły
Nie raz Taurykę burzył, mdlił Tatarskie sily...“¹³⁾

Констатуючи у Верещинського багато симпатії до козаків та взагалі гарного відношення до України й її населення, доводиться ствердити, що в культурнім відношенні київський єпископ належав до тої освіченої верстви українського суспільства, котра вже зовсім засимілювалась з Польщею. Польська мова була для нього рідною й найзручнішою оскільки ходило о вищу духову творчість.

Для цієї роботи інтересніші твори Верещинського як політичного мислителя. Таким він був у першу чергу. Стороженко вважав, що лише переїзд зі Свещова на Україну в 1589 р. та знайомство з тутешніми негодами ровинуло у єпископа бажання своїми провкатами допомогти цій землі. Але вже „Reguła to jest nauka albo postępek dobrego życia Króla każdego Chrześcijanśkiego“ з'явилася 1587, а в слідуєчому 1588 році латинський її переклад, зроблений Кльоновичем. Верещинський платив таким робом данину модній у Європі XVI століття літературі вказівок монархам як жити й правити. Помимо дидактичного заложення — твір цей у значній мірі політичний. Очевидно публичні справи втягли в свою орбіту єпископа вже трохи раніше, в часах безкоролів'я.¹⁴⁾

Охота до політичних прикладів та порівнянь пробивається у цього слуги святого Петра навіть і в його писаних проповідях морального змісту. Так у „Gościńiec pewny nieromiernym moczygębom a obmierzłym wydmikuffom świata tego do prawdziwego obaczenia a zbytków swych pohamowania“ направленим проти пиянства, присвячує Верещинський виразну увагу тим випадкам, коли через непомірне пиття гинули царі й дер-

¹²⁾ Пор. G. Korbut, Literatura polska od początków do wojny światowej, 2 вид. I, 244; Корбут сумнівається в існуванні „Ехсцитарз“, очевидно не знаючи, що Стороженко видав цей твір Верещинського у Сб. ст. I, 35—137; вже більш увадженний сумнів щодо „Робудка“ хвастівського видання 1598. Стороженко теж не подає її у своїм спискові.

¹³⁾ Стороженко, Сб. ст. I, 145 і 156 (Ехсцитарз).

¹⁴⁾ Pisma polityczne, 79—178; Стороженко КС 44, 1894 стр. 227; Сб. ст. I, 23; Mecherzyński I, 554—555.

жави. Перечисливши ряд прикладів зі Святого Письма (Бенадаб король сирійський, Балтазар, Голоферн, Симон князь жидівський, Ірод) цитує автор Сенеку: „Rozmyśl jedno sobie jakie upadki sprawito pospolite opilstwo. To narody mężne bardzo i waleczne nieprzyjaciolom poddało. To mury obgonnych miast przez wiele lat trzeźwością od nieprzyjaciol obronione nieprzyjaciolom otworzyło. To narody zuchwate, i rozkazania niecierpiące, pod panowanie inszych poddało. To niezwycięzone wojska winem tylko uskromiło“.¹⁵⁾ У „Wizerunek na kształt kazania uczyniony: o wzgardzie śmierci i świata tego nędznego, tudzież też o chwale onego wdzięcznego a wiecznego królestwa niebieskiego“ розводиться Верещинський про опіку Божу над людьми простими, що завдяки їй поставали володарями. Як ілюстрація служать відповідні легенди славянських народів (Земовіт, Пшемисл).¹⁶⁾ Але велика частина творів київського єпископа присвячена виключно справам політичним.¹⁷⁾

Найбільшу турботу Верещинського творила справа оборони України та свого єпископства від татарських нападів. Для цього невтомно виробляв він провкт за провктом у діпазоні від оселення на пограничних пустирях мальтейських рицарів або козаків і аж до пропозицій загального хрестового походу в союзі з цисарем і Московщиною та апеляцій до турецького султана перейти на християнську віру.¹⁸⁾ Часом пляни київського єпископа мінялися, принаймні остільки, що він починав роздумувати над необхідністю оборони України, як від натиску Ісламу, так і від експанії з боку Московщини. Такі роздумування мали підставу, бо Москва дійсно в тягу XVI віку вклинилась в українські землі майже під брами Києва, а крім того Верещинський претендував на Моравійські ґрунти коло Остра, які мали належати до Київського єпископства і які забрала Москва. Розуміється як широка і довга Річ Посполита, ніоден поважаючи себе шляхтич не міг дарувати такої шкоди. В уяві Верещинського явилось захоплення Моравійська, природньо, загрозою цілої держави „...niezadługo tego czekać (czego Panie Boze uchwaj), ze wszytka Ukraina wespołek i z kogałą polską, pewna jest przyszłego niebezpieczeństwa swego“.¹⁹⁾ І з характерною великодушністю обивателя Речи Посполитої, радого дарувати

¹⁵⁾ Pisma treści moralnej, 23.

¹⁶⁾ Pisma treści moralnej, 89—91.

¹⁷⁾ 11 і 17 вичислених Туровським, одначе лише 8 із тогож числа писань Верещинського наведених Стороженком (Сб. ст. I, 61—68).

¹⁸⁾ Про це згадує Кльонович: „Wyjątek z dedykacyi Sebastyana Klonowicza tlómaczenia reguły św. Benedykta ks. Józefowi Wereszczyńskiemu „Pisma polityczne“, 181 та Tarnowski II, 98—118.

¹⁹⁾ „Publika Księdza Józefa Wereszczyńskiego z Wereszczyna, z łaski bożej biskupa kijowskiego, a opata sieciechowskiego. Jch M. rzeczypośp. na sejmiki przez list objaśniona, tak z strony fundowania Szkoły Rycerskiej synom koronnym na Ukrainie, jako też Krzyżaków według reguły małeńskiej, w sąsiedztwie z pogany i z Moskwą na wszytkiem Zadnieprzu, dla snadniejszego ochronienia koronnego od niebezpieczeństwa wszelakiego“ Pisma polityczne, 2; крім цієї праці видав ще Туровський слідуєчі політичні трактати Верещинського „Sposób osady nowego Kijowa i ochrony niegdy stolice księstwa kijowskiego od niebezpieczeństwa wszelkiego, bez nakładu J. K. M. i kosztu koronnego: Jch M. panom posłom, na sejmie krakowskim przyszłym (1595) podany“ „Votum Księdza Józefa Wereszczyńskiego z Wereszczyna, z łaski bożej biskupa kijowskiego a opata sieciechowskiego, z strony podniesienia wojny potężnej przeciwko cesarzowi tureckiemu, bez ruszenia pospolitego, a iżby każdy gospodarz zostawszy w domu swoim, mógł bezpiecznie zażywać gospodarstwa swego, J. M. panom posłom na sejmie warszawskim w r. 1597 na piśmie podane“ і вже згадану „Reguła to jest nauka albo postępek dobrego życia króla każdego chrześcijanśkiego“. Стороженко у Сб. ст. I, 1—171 видав три дальші твори єпископа: „Droga pewna do prędszego i snadniejszego osadzenia w Ruskich krainach pustyni Królestwa Polskiego, iako też względem drożniejszej obrony wszytkiego ukraińskiego położenia od nieprzyjaciol Krzyża świętego“. „Excitator Księdza Jozepha Wereszczyńskiego z Wereszczyna, z łaski Bożej Nominata Bis-

там де це його нічого не коштує, жертвував Верещинський Моравійські ґрунти для поселення на них рицарів-хрестоносців.²⁰⁾ Ясно, що коли київські єпископи і мали навіть на ці землі оправдані претензії, то супроти царів московських багато вони не значили, отже чому було їх не подарувати? Цитована „Публіка“ Верещинського вийшла у 1594 році; тут особливо інтересно ствердити, що думка утворення на Задніпрі буферної воєнно-організованої державки зродилася в голові єпископа незабаром після його появи на Київщині.

Подібний же вигляд мали й інші проекти. В „Sposób osady nowego Kijowa“ пропонував Верещинський розбудувати Київ, зробити з нього міцну фортецю, надати мешканцям митні привілеї та ярмарки, залюднити його шляхтою з польських земель і навіть переводити туди на кілька місяців у році королівський двір, а отже осередок державного управління.²¹⁾ Рівночасно однак мусіла, згідно з його проектом, частина міста підпорядкуватися єпископові і прийняти герб Корчак а „mając wzgląd na chudobę biskupstwa kijewskiego“ мав замок в єпископським Києві бути узброєний гарматами на королівський рахунок.²²⁾ Пропонуючи Замоїському на весну 1596 хрестовий похід проти татар, Верещинський не забув рівночасно просити через канцлера, щоб сенатори на таку війну „порядували його якою тисячою злотих“²³⁾ Химерно вражають сьогодні оповідання Верещинського про чудеса і Божі знамена, що сталися при його народженні. „A gdy m wychodził na świat z żywota matki mojej, tedy był głos w szumie wielkim słyszany od wszystkich domowników, na on czas pod jednym dachem będących, temi słowy: Dają go światu na pociechę chrześcijańską, a na hańbę pogańską, a iż by wykonywał wolę moją dają mu krzyż za charakter i tarczę.“²⁴⁾ Таке безпосереднє вмішання Господа Бога у родинні справи холмського шляхетки свідчить не стільки про містичну віру в своє вище покликання, скільки про ренесансовий індивідуалізм та самопевність воєвничого єпископа. Саме ці риси виступають ще рельєфніше у вже згаданих плянах Верещинського провадити хрестовим походом: „gdyż to wybornie czuję, iż się mie pan Bog na ten świat dla tego najwięcej wypuścić raczył z żywota matki mojej, aby belo we mnie pochwalione Imię Pana Jezusa Christusa Zbawiciela swego u między narodem Bisurman-skiem...“ писав він Замоїському, а в проекті універсалу до шляхти додавав ще крім того „...umysłilem, za daniem mnie takowego od Pana Boga sercza, szcyltem byc Oyczyźnie swoiey miley od tego sprosznego Poganstwa u drogi takowey szukac ze ym Pan Bog przes mie zetrze te pysne rogi które nastoperczyli przeciwko wiernym Panskiem.“²⁵⁾

kapstwa Kijowskiego a Opata Sieciechowskiego. Do podniesienia Woiny S. przeciwko Turkom u Tatarom, jako głównym nieprzyjacielem wszystkiego Chrześcijaństwa“ i „Pobudka Na Jego Cesarską Miłość wszystkiego Chrześcijaństwa: Jako też na Jego K. M. Kroła Polskiego: Tuzdież też na Jasnie Oświeconego Kniazia Wielkiego Moskiewskiego: do podniesienia Woiny świętoj spólną ręką przeciw Turkom u Tatarom“. Крім того владяв Стороженко російські переклади „Нового Києва“ КС III, 1894 та „Дорога певна“ КС III, 1895; цю останню, Новий Київ та „Побудку“ ареферував він же в Сб. ст. I, 49—58; Тагновський II, 100 і далі ареферував „Публіку“, а в Przegląd Polski X, 1879 стр. 9—35 „Публіка“, „Вотум“, „Новий Київ“ та „Регула“. „Публіка“ ареферував теж E. Winkler, Przegl. Powsz. 153/154, 1922 стр. 120—125; ваймки з проповідей подав M e c h e r z y Ń s k i II, 172—176.

²⁰⁾ Pisma polityczne, 12—13.

²¹⁾ Pisma polityczne, 35—57; „Droga pewna“ Сб. ст. I, 10 і 24.

²²⁾ Pisma polityczne, 49.

²³⁾ Стороженко, 314—316; Сб. ст. I, 39—40.

²⁴⁾ Pisma polityczne, 16.

²⁵⁾ Стороженко, 314—319; Сб. ст. I, 39—40.

Але мальтейські кавалери, загальний податок зі шляхти, переселення бідніших земель на Київщину, побудування фортець, навербування військ — все це були більше чи менше фантастичні проекти на будуче. Тим часом невблагана konieczność — що пару місяців ірасуючі по Київщині татарські чамбули — вимагала негайної організації оборони, засобами, які лише були під рукою. Під рукою-ж були не овіяні романтикою Середньовіччя, шановані на всіх королівських дворах рицарі з восьмиконечними хрестами на мантиях, не шляхта в крилатих панцирях та тигрових шкурах, а скозачілі міщане та селяне Подніпров'я. І Верещинський хутко познайомився з буйним населенням та навчився цінувати його боєвої якості. У своїх числених проектах агадує він раз-у-раз і про козаків як про активну боєву силу протибурсманського фронту.²⁶⁾ Не випадково, що їдучи на Січ, царський посол Ерих Лясота загоствив був до Верещинського. Крім завзятого прихильника всяких планів антитурецької коаліції найшов чужинецький гість тут інформатора щодо козаків та способу життя на Низу.²⁷⁾ В щоденній житті існував тісний зв'язок між козацтвом і хвастівським можновладцем. Ще в кінці 1593 повідомляли його запорожські козаки про рухи татар, а він передавав ці вістки далі Жолкевському та Замоїському. Оповідуючи про похвалки на нього Гази-Гірея за перешкодження в наїзді на Польщу агадав Верещинський, що саме козаки збіглись до нього на допомогу. Заповідалось на великий наскок татар на Хвастовщину. Але спішно укріплена єпископом Чорногородка та двохтисячне козацьке військо розхолодили хана, що був брався кінями тратувати „попа“ Верещинського; орда ні з чим заернула назад.²⁸⁾

Вже з досі наведеного видно, що відносини між хвастовським католицьким достойником та козаками були як найліпші. І дійсно, не раз виступав Верещинський в ролі оборонця свавільних молодців перед урядом, а то й посередником у конфліктах між ними та адміністрацією. В перший раз таке сталося у серпні 1593, коли козацьке військо рушило з Низу, щоб порохуватись зі старостою черкаським Олександром Вишневецьким за смерть Косинського. Закінчилось однак договором, в яким Вишневецький мусів уступити на всіх пунктах. Цей договір мусив викликати в польських урядових колах обурення, особливо тому, що на останнім соймі (осінь 1592) дебатовалось про як найгостріші репресії на козаків, котрі зводились до того, що їх фактично оголошувалось поза законом.²⁹⁾ І тут Верещинський виступив перед Замоїським боронячи з одного боку Вишневецького, а з другого обстоюючи необхідність козаччини для потреб оборони краю. „Aczci dobrze było, aby Ukraina była ich prożna, lecz iż czas niepotemu, ktemu u sily z nieiakiej niebyło, a co było naniebieszczenszego, ze Car Prekopski znowu pochuchywa swey sławy w Państwach Kroła Pana naszego poprawować, do czego się podstępnie u Turek barzo przimieszuya, przeto condonuiąc tempori, musiało do takowego iednania z nimi przisć. A też złe nieuciece, bo iesli Kozacy są wywołancami u na Starosty Ukrainne sroga iaka pena iest na Seymie uchwalona, aby nad nimi exequucia była exequowana, tedy to y na potym może być, a nie teraz, poniewasz teraz iż słow Pawła S. używać będą: Dies mali sunt.“³⁰⁾ Плято-

²⁶⁾ Pisma polityczne, 20 (Ктému Judzie pograniczni, którychby się i bez pieniądzy wicla nalazło), 27—28, 65, 72; Сб. ст. I, 10—11 і 109, 118—119; Maciejowski III, 213—215.

²⁷⁾ Лясота аж тричі відвідав Верещинського (L a s s o t a, 202; Мемуари I, 154—155).

²⁸⁾ Listy, 30—33, 52—53; Стороженко, 307—309; Wierzbowski I, 305—307; Sown. Geogr. I, 661 і 757.

²⁹⁾ Жерела VIII, № 248—50; Стороженко, 307—309; Грушевський VII, 187 і 192—193.

³⁰⁾ Стороженко, 307—309.

ничного побажання, що добре булоби без козаків, не можна брати поважно: воно адресувалось Замоїському, великому магнатові, ваприсяглому ворогові кресової сваволі, отже було куртуаазійним жестом. Важніше, що „час був не по тому“, що і тут перед коронним канцлером не завагався незначний єпископ „in partibus infidelium“ обстоювати відрочення ухвалених проти козаків репресій. Вище наведені уривки з його творів не показують солідарности з антикозацькими концепціями вельможних сенаторів Речи Посполитої. Ще виразніше вирисувались настрої Верещинського під час його посередництва у конфлікті між козаками та київською адміністрацією в осени тогож 1593 року.

По пунктам угоди Запорожської Січи з Олександром Вишневецьким мали право пошкодовані під час убийства Косинського козаки судовим шляхом шукати винагороди від старости. Але коли для цього двоє козацьких послів прибуло до уряду гродського у Київ там їх арештували і взяли на тортури, на яких оден із них і змер. Крім того гродський уряд Константина Острожського зарядив конфіскацію майна у багатьох козаків. У відповідь рушило 4000 козацького війська на Київ і кресова адміністрація мусила знову капітулювати. Зібрана у Києві на рочках шляхта вислала до козаків на переговори Верещинського та князя Кирика Ружинського, який бував колись на Січі.³¹⁾ Відомий інцидент із цього посольства, переповідений єпископом, як козацькі вартові поночі застукали посланців над Либеддю і, прийнявши їх за вилазку киян, мало не порубали. Врятувалися вони загравши на шоломиках псалом „Воспою Господеві в животі моєм“. Після великих труднощів удалося Верещинському поладити справу мирно. За свої кривди взяли козаки 1200 злотих викупу та нарекували у міщан харчів, але відступили не зробивши містові шкоди. І знову спосіб, у який київський єпископ передавав весь цей конфлікт Замоїському, показує, що симпатії його були всеціло по стороні козаків: „Kozacię za swoje trudij y szkodij iako tez za katowanie iednego Posła ich a drugiego za umorzenie y złupienie małejności towarzyszow ich, przestali jednanijm objczaiem na dwunascie set złotych liczbij Polskiej y wieczny pokoj ij przimierze z sobą uczijnili bez przisięgi ochraniając zasną stolicę Xięstwa Kiiowskiego, abij zadnej urazy na sobie nie odniosła... Jakosz, mali sie prawda rzec, niemiat sobie Urząd Zamkowy tak pierzchliwie poczynac ile s Poslij, gdiysz prawo Boze y ludzkie tego srodze broni za którą swą nieuposzoną pierzchliwością mało niedomieścili do urazij iakiej zasnej Stolicę Xięstwa Kiiowskiego ij samijch siebie mało nie wprawili w niebezpieczeństwo“³²⁾ Закінчив Верещинський свого листа побажанням, щоби сенат та канцлер заборонили на будуче гродському урядові без дозволу короля або київського єпископа зачіпатися з козаками. Як винуватець мусілаби воеводська адміністрація з власних коштів винагородити міщан за козацькі реквізиції. Крім такого характерного для Верещинського стремління при оказії виграти щось для себе (контроля над урядовцями Острожського!), виступили тут ще позначки ворожнечі між ним та орґанами влади у Києві; про цю ворожнечу буде ще мова пізніше.

Не диво, що Верещинський і в урядових польських кругах незабаром придбав славу спеціаліста від українських справ. Правительство пробувало користатися його послугами, коли заходила потреба у наwerbуванні козацьких відділів. Так на початку 1594 р. звернувся Жолкевський до київського єпископа з пропозицією набрати полк із 500 чоловік із сотниками та десят-

³¹⁾ Зв'язки Кирика Ружинського з козаками див. И. Новицкий, Князь Ружинский КС 2, 1882 стр. 69 і далі.

³²⁾ Listy, 30; Сб. ст. I, 35—36; Грушевський VII, 193—194.

никами. Верещинський радо вхопився за це діло і виявився при цім добрим знавцем козацьких звичаїв. Він перестеріг Жолкевського, що не можна зволікати з вербуванням, бо пізніше козаки розбредуться по уходах, що присланого авансу по 5 злотих на душу мало, бо вистарчить лише на узбрювання та виекіповання, а не на прожиток, та описав козацьку тактику пішого бою. Рівночасно, вірний собі, пропонував Верещинський за начальника над цим полком свого брата, а вояків хотів розлюкувати у Василькові, маєткові православного митрополита, очевидно заощаджуючи собі таким чином не мало видатків.³³⁾ Час і малоозначений стиль цілого цього правительственного проєкту дають підставу здогадуватись, що тут мається до діла зі спробою ворожих Австрії міродайних польських кругів протиділати акції Лясоти, відбираючи йому наймом на власну службу вільні козацькі кадри.

Не змінив свого становища Верещинський і тоді, коли на весну 1596 конфлікт між козаками та правительством вибухнув з усією силою. Війна була встановлена; з січня готувався Жолкевський до походу, а в половині лютого вже розпочав кампанію нападом на розташовані по Волині загови Наливайка. Але ще в кінці вересня пробував Верещинський посередничити і досягти мирного поладження справи. Він пропонував Замоїському або надати козакам на прожиток Задніпров'я, або вислати їх проти татар чи на Московщину для відібрання Сіверщини. Київський єпископ визнавав, що козаки далися добре в знаки українським обивателям, але підкреслював, що свою вину вони відроблять послугами проти ворогів та „несмертельною славою“ в чужих землях. По його словам 20.500 козаків, розташованих по Україні, тільки й чекали королівського наказу для такого походу. Сам Верещинський готов був стати з ними і провадити їх „як своїх каноніків на візитацію Царя Перекопського суфратана свого, що не живе по християнським законам... треба бо його прискромити кулями оливяними замість слова Божого“. Зовсім слушно підкреслив єпископ лояльність козацтва до королівської влади, але як сучасник він не міг зрозуміти непримиримого протиставлення між магнатами та кресовим населенням і тому його спроба посередництва вже серед брязкоту зброї мусіла скінчитись нічим. Проте навіть у такому моменті не побоявся Верещинський афішуватися фаміліярними стосунками до свавільників, величаючи їх „своїми каноніками“. Рівночасно пробував він також листом до Саська розірвати спілку між, очевидно ближчими йому січовиками, та Наливайком; першим обіцяв він свою протекцію для досягнення прощення від Речи Посполитої. Щирість його замірів і тут не підлягає сумнівам; Верещинський навіть, як це видно з данціського звіту, наразився ради козаків на королівську неласку. Але було вже запізно. Не виключене, що згадані напади Ружинського на маєтки київського єпископа літом 1596 стоять власне у зв'язку з цими його симпатіями. Князь Кирик виявив себе в цілій кампанії як найлютіший ворог козащини.³⁴⁾

Стороженко згадав, що Верещинський хотів поселити козаків на Чернігівщині та Полтавщині. В дійсності цей проєкт єпископа виглядає трохи инакше: з ним можна познайомитись шойно тепер, після віднайдення його копії серед польських звітів данціського архіву; проєкт являється ще одним свідомством того, що в ідею буферної держави на Задніпров'ю носився київський єпископ довго й уперто.

³³⁾ Wierzbowski I, 305—307; Сб. ст. I, 36—37; Niesiecki IX, 278 знав його брата Жигмонта; Сб. ст. I, 11 — ще крім того Бартоша (Варфоломія) 1574—1594 холмського воєного а 1598—1601 хвостовського старосту; пор. теж Акты В. А. К. XIX, стр. СІХ.

³⁴⁾ Стороженко, 314—319; Чтения ОНЛ 19, 1906—1907 стр. 68—69.

Козацьку державу на Задніпров'ю, очевидно, треба поражувати до категорії тих плянів Верещинського, які мали і протимосковське вістря, хоч воно у самім тексті не виступило виразно. Написано цей проєкт певно на самім початку 1596 року в zenіті успіхів та потуги козацтва. Данцігський резидент Ганс Торбергер переслав копію цього проєкту при своєму звіті з Кракова 20 лютого 1596.³⁵⁾ Яким побитом попав він на королівський двір, годі напевне сказати, але не виключене, що Верещинський і сам надіслав його туди. З цілого тону проєкту видно, що київський єпископ намірявся погодити козаків з правительством, заховуючи безумовну лояльність до короля та Речи Посполитої. Тому таїться перед правительством зі своїми думками щодо утихомирення козацтва, він не мав жадної підстави. Інша справа, що при дворі зрозуміли виступ Верещинського як перехід на сторону бунтівників. Данцігський звітодавець передаючи придворну опінію, писав: "...щоденно більший галас про козаків; вони дуже арастають у числі, так що їх уже біля п'ятнадцяти тисяч; Наливайко з Лободою зедналися, договорилися порівну ділити здобич, та дістали у своє товариство київського єпископа". Міродатні польські чинники, очевидно, прийняли наміри Верещинського подібно, як і відому спробу посередництва шляхтича Нішковського. Тільки для Київського єпископа ціла афера минула щасливіше, чи то тому, що він був значний сенатор, чи тому що не попався у руки розгніваному королеві. Але ідеї, які поклав Верещинський в основу свого умиротворення козаків значно цікавіші та політично зріліші, аніж задуми Наливайка чи Нішковського.³⁶⁾

По думці Верещинського козаки мали дістати від Речи Посполитої на своє утримання цілу ту частину держави, яка знаходилася на схід від Дніпра. Вони мали створити самостійну державну організацію у васальній залежності від Польщі. На чолі цієї держави мав стати князь. Хто був би цим князем Верещинський не каже і не відомо чи поділяв він ті чутки, які ширились серед шляхотського суспільства і називали Наливайка майбутнім володарем козаччини. "(Козаки)... проголошують, що боронитимуть весь бідний і пригнічений люд, який тікатиме до них перед насильством та тиранією Польщі. Навагал, можна помітити, що вони ніби вирішили заснувати нову республіку, для якої буцімто Наливайко прибрав уже титул князя..." писав данцігський резидент.³⁷⁾ Князь зі своїм полком мусів дістати на утримання місто Переяслав "з усіма хуторами". Побіч князя мав лишатися й гетьман теж із окремим власним полком, маючи для себе Лубні з околицями. Гетьмана уявляв собі Верещинський видимо якимсь "primus inter pares" серед полковників, бо першогож вчисленого за ним полковника названо "другим". Крім княжого й гетьманського мали бути ще 11 полків: Пирятин, Старе,³⁸⁾ Барш-

³⁵⁾ Звіти данцігських резидентів (Nunciaturberichte) у державнім архіві переплетені великими томами по рокам. Очевидно під час переплітання попав проєкт Верещинського не на своє місце після звіту Данієля Торная з 20. березня 1596. Але віривна згадка Торбергера не залишає сумніву, що меморіал київського єпископа належить до його реляції з 20. лютого. (Додаток, № 22).

³⁶⁾ Додаток, № 23.

³⁷⁾ Додаток, № 22; Пор. теж P sz o n k a, 24.

³⁸⁾ Назви міст взагалі сильно покручені. В тексті копії стоїть "Stawie". Сама по собі назва ця (як і споріднені Стави, Стапки, Ставища) дуже часта на Україні. Однак строга послідовність, з якою Верещинський перечисляв полкові міста амушує шукати "Ставе" між Дніпром, Переяславом, Баршподем та московським кордоном. Але в цих місцях підходячої оселі з подібною назвою немає. Доводиться припустити, що переписувач арабія "Ставе" із "Старже", що по тогочасній польській транскрипції зовсім можливе — "z" могло мати аверхи крапку і після "r". За цим припущенням говорять положення Старого (янакше Старого Городища) між Переяславом та Баршподем і безсумнівний факт його існування в ті часи слабого залюднення Лівобережжя. Старе

піль, Остер, Любеч, Гомель, Чечерськ, Пропойськ, Кричев, Мстислав і Радомль.³⁹⁾

Звертає увагу сильне втягнення в орбіту майбутніх козацьких впливів етнічно-білоруських земель: з усіх 13 полків — 6 мало резидувати в білоруських містах. Тут очевидно грала роль сильна взаємна зв'язаність місцевостей над Дніпром. В XVI віці йшла сильна колонізація всього до річчя Дніпра мандруючими з півночі білорусинами. Слідом цього процесу до сьогодні залишився білоруський етнічний клин над рікою.⁴⁰⁾ Досить значний відсоток білорусинів мусів бути і серед козацтва XVI віку.⁴¹⁾ В роках 1595—1596 виявили козацькі ватажки зовсім виражене тяготіння власне на землі горішнього басейну Дніпра. Ославлений марш Наливайка з Волині на Случьк, Бобруйськ, Могилев та Річицю був чисто грабівницьким походом, але до нього збігалось в цих північних місцевостях багато добровольців. Менше знаний загон Полоуса господарив у Брагині, де то сотник козацький Гришко Холепський "горелки се опившись умер". Полоус пройшов у квітні 1595 до Мозиря, Шаула з добірним козацьким військом та артилерією надовго засів у Пропойську та Бихові.⁴²⁾ В цих двох останніх випадках маємо діло зі старими запорожськими кадрами і особливо цікаво ствердити, що їх теж тягло на Білорусь. Горішню Подніпров'я деякий час було виключним володінням козацтва, бо вже після відходу Шаули на Київ, 11 квітня 1596 висловив Радавил Сирітка побоювання перед нападом на Литву звідтіля.⁴³⁾ Якись козацькі відділи очевидно лишилися там і тоді коли головні сили ввязалися у війну з Жолкевським. Що це не випадок, а що до цієї експансії козаків на північ малися якись глибші причини, видно хочби з того, що і півстоліття пізніше держава Хмельницького виявила таке саме тяготіння на Білорусь і навіть обкраяна Гетьманщина XVIII віку все ще витягалася у тім напрямі поза етнічно-українські землі.⁴⁴⁾ У своїм проєкті утворення козацьких полків на східній Бі-

Городище на урочищі Калавур надан був ще київський князь Олелько панові Олеху Юхновичеві (Zr. dz. XXI, 216—217; Zr. dz. XXII, 577; КС 36, 1892 стр. 344). Труды П. А. К. XII, 97—98). Але проти промовляло би занадто вже велике скупчення полкових міст в однім районі. Тому спроба опискою пояснити загадкову назву "Ставе" залишається лише гіпотезою.

³⁹⁾ В тексті "Radowil"; можуть бути сумніви чи це містечко Радивилів мстиславського воєводства, що пізніше по миру Гжимутовського 1686 відійшло до Московщини (Т. Surceki, Opis starożytniej Polski, wyd. K. J. Turowski, Краків 1861 т. II, 152; Starożytności Polskie, Познань 1852 т. II, 355; Я. Головацкий, Географический словарь западнославянских и югославянских земель... Вільна 1884 стр. 256) чи про містечко Радомль чауського повіту над річкою Пронею, правим допливом Сожи. Це останнє було досить значне місто, 1539—1770 осідок негродового староства (Słown. Geogr. IX, 423).

⁴⁰⁾ Zr. dz. XXII, 101—103.

⁴¹⁾ Грушевський VII, 155—157 обговорюючи опублікований Яблоновським (Zr. dz. XX, 154—164) реєстр козацького війська, слушно зауважив, що домішка Білорусинів непропорційно висока через довге перебування козаків на північній території Ливонської війни. Але всеж така домішка у XVI столітті була, хоч у нормальних обставинах і не така значна.

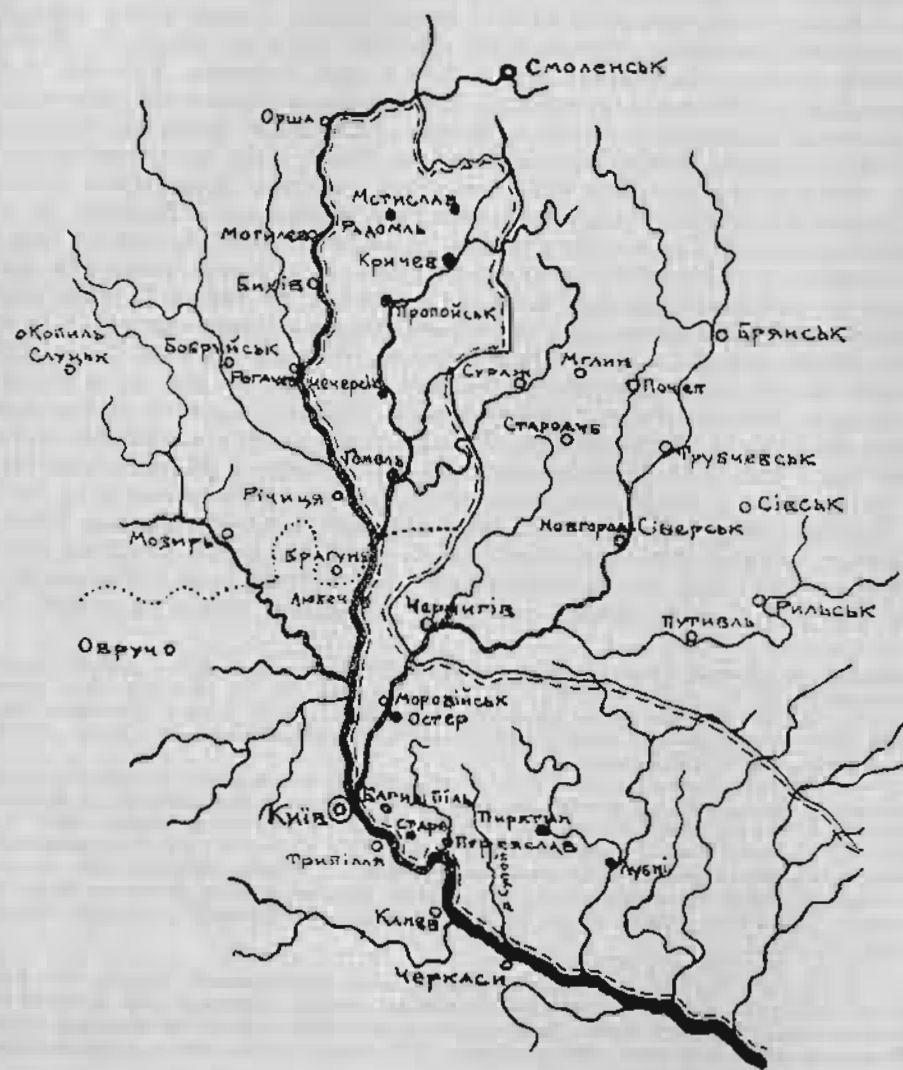
⁴²⁾ Broel-Plater II, 217 — про напад під Коцилем на Наливайкових козаків, які їхали "до родичів"; Памятники II, 294 — "многие Черкасы" під час походу Наливайка на Білорусь "к нему прибираются"; теж саме Niemcewicz II, 341 (Dyaryusz Samuela Maskiewicza); Bielski III, 1743—1744; Archiwum Sapielów I, 119 і 131; Listy, 70, 72 і 89; Грушевський у ЗНТШ XXXI—XXXII, 26; Куліш II, 438—439; Доманицький, 77; Грушевський VII, 210 і 219; Арх. Сб. VII, 64—69; в околицях Бихова пошисувались вже в рр. 1588 та 1590 запорожські козаки гетьманів Войтиха Чаповицького та Матюші Гульїя, пор. Арх. Сб. I, 175—185 та II, стр. V.

⁴³⁾ Script. rer. Pol. VIII, 45 "Barzo to potrzebna żeś WM na Kozaki kazat mieć oko, aby jako z tamtej strony Dniepru nie wpađli zaś w Litwę..."

⁴⁴⁾ Пор. І. Крижаневич, Відвічна вісь України. Сьогочасне й Минуле I, 1939 стр. 24—29.

ПРОЕКТ КОЗАЦЬКОГО КНЯЗІВСТВА ЗАДНІПРОВ'Я

- Польсько-Московський кордон
- Межі проєктованого князівства
- ..... Литовсько-коронна границя
- Полкові міста проєктованого князівства

лорусі Верещинський тільки рахувався з дійсним станом посідання на початку 1596 року. В його плянованій державі білоруський елемент мусів би грати визначну роль особливо коли взяти на увагу, що північне Подніпров'я було значно краще заселене та загосподарене ніж порожня Полтавщина та скравки Сіверщини. Але всеж на цих південних українських теренах мав знаходитися центр держави — княжий Переяслав і гетьманські Лубні. І очевидно в виконанні південних політичних завдань, відправи татарам та заслони Києва перед Московщиною полягав головний сенс самого проєкту.

Неперечно цікавий поділ Задніпров'я на полки, які очевидно являлись не лише чисто воєнними, але одночасно і адміністративними одиницями. Кожен полковник діставав одне з вчислених міст на утримання „з усіми хуторами“. В цій ранній добі розвитку козацтва, коли організаційний поділ шойно лише намічався, являються пляни Верещинського дуже передовими. Досі, в часах Баторія, козацький полк значив лише 500 козаків; таке саме пояснення цієї військової одиниці дав півтора роки перед запискою київського єпископа Лясота.⁴⁵⁾ А тепер полк зв'язано не з іменем начальника, а з місцем осідку і з поняттям територіяльного управління. Це видно з дальшої пропозиції, щоби шляхта, яка живе на Задніпров'ю, будьто дістала від короля відшкодування де инде, будьто скорилася козацькій владі. Це звучить прямо немов пророцтво пізньої формули Богдана Хмельницького: „Не зістане у мене і нога жадного князя й шляхетки тут на Україні; а схоче котрий з нами хліба їсти — нехай війську Запорозькому буде послухний, а на короля не брикає“.⁴⁶⁾ У всякому випадкові інтересно ствердити, що вже в кінці XVI віку ідея полкового устрою козацьких земель висіла в повітрі.

Дивною виглядає на перший погляд система князя, як найвищого репрезентанта козацького Задніпров'я, поруч із гетьманом, очевидно начальником військових сил. Але в суті річі, поминаючи всю фантастичність задумів Верещинського, виявив він у цім моменті більшу політичну зрілість аніж стільки козацьких діячів тоді й пізніше. Злучення козацької території у формі князівства являлось більшим теоретичним досягненням, аніж розвиток влади гетьмана над яким завше тяжіла певна залежність зовнішньої санкції короля (чи пізніше царя) і в принципі певне обмеження повноважень на справи тільки козацького стану. Князь був повним володарем усієї відведеної військової території; також і шляхтичі „повинні будуть рівні обовязки з Військом Запорозьким нести під наказами князя вашого. І інші мешканці цілого Задніпров'я теж будуть мусіли учинити“. Про призначення чи затвердження князя королем не було мови. Зі самим словом „князь“ у східній Європі нерозлучно в'язалося поняття спадковості. Козацьке князівство! До думки, що козаки не степові свавольники, а рівний шляхті славою і вельможністю стає, що отже має рівне право і на власну річ посполиту, додумались лише найвизначніші сподвижники Хмельницького, кількадесят літ пізніше після довгого ряду перемог. З відомими сучасними пропозиціями Наливайка замисли Верещинського трудно навіть порівнювати. Наливайко мав на увазі осадити на пустелях між Богом та Дністром щось вроді прикордонної жандармерії в означеній королем чисельности і на державній платні. Він обіцяв, крім служби проти татар і Московщини, виконувати зовсім поліцейні функції що до баннітів,

⁴⁵⁾ Lassyota, 220; Мемуари I, 180; Стороженко, 80—81 (підкреслює угорський першовзір); Грушевський VII, 160. Ще в Зборовському реєстрі сотні часто названі по імені начальників, а не по місцевостях — О. Бодяньський, Реєстра всего войска Запорозького после Зборовского договора. Москва 1875.

⁴⁶⁾ Цит. по Грушевський, VIII, 3 стр. 146.

збігців-челядників чи втікачів селян. В тіснім контакті з пограничними старостами мав він їх переймати та різати їм носи й вуха. Навіть на Запорозжю обіцяв Наливайко знести гетьманство (як відомо неприменне польському правительству і довго ним не визнаване) а тримати там лише поручника. Ці пропозиції повів Нішковський до короля в Річиці в січні 1596; в zenіті слави і значіння Наливайко не сягав своїми політичними мріями далі від чогось на взір Чорноморських або Божських козацьких військ XIX століття.⁴⁷⁾ Всі обов'язки Задніпров'я Верещинського супроти короля полягали лише у виставленні 3—4 тисяч „певного війська“, себто обмежувались менше-більше до васальних обов'язків Пруссії. Чи мав київський єпископ перед очима цей приклад польської державної практики, годі сказати. Але чисельність козацького війська він сам означав весною 1596 на поверх двадцять тисяч — отже задніпровське князівство не мусіло навіть всіма силами помагати Речі Посполитій у війні.

Після ляконичного начерку полкової організації Задніпров'я, подав Верещинський підстави („обичай“) на яких козаки можуть зайняти проєктовані терени. Щодо майбутньої столиці Переяслава, то єпископ згадав, що міщане там побили й пограбували кілька сот козаків. Цим подав він доказ на те, що історія конфлікту міста Переяслава зі Запорозжюкам р. 1592 була не така проста і міщане самі були в ній не без вини. Себто, як згадала касація рішення королівського суду, переяславці дійсно „козаків низових побити и речей их не мало побрати мели“. Державні комісари вирушили, щоб розсудити цю справу, але кількості козаків стануло їм назустріч і примусило їх підписати протокол, який засуджував Переяслав на штраф 150 тисяч коп грошей литовських. Відпоручники міщан склали 15 січня 1592 протест і „поменених козаків по три крот до права приволати дали“. Але козаки не ставилися і король зніс вимушену ними на комісарах ухвалу про штраф. Натомість і король зніс постанови на козаків з березня 1592 оповідає, що самі козаки здобули замок і місто Переяслав, позабавляли багато шляхти та поспільства, пограбували маєтки та державні припаси й нарешті підпалили цілу оселю. Верещинський або умисне замовчував цей розгром, або може взагалі мав на увазі якийсь пізніший інцидент.⁴⁸⁾

Київський єпископ подав інакшу версію цілої події. По його словам комісія присудила переяславців до штрафу в 100 тисяч злотих. Місто, бажаючи знову погодитися з козаками, згадану суму зібрало і передало своєму вовводі, князеві Острожському. Але старий стовб православ'я замість передати ці гроші привласнив їх собі.⁴⁹⁾ На цьому збудував Верещинський свій плян: замість настоювати на віддачі штрафу можуть козаки окупувати для себе Переяслав. Щож до права на все Задніпров'я, то не дурнож козаки ходили з великим військом на Молдавію, поносили труди й небезпеки, хочаби догодити його королівській милості та цілій Речі Посполи-

⁴⁷⁾ Broel-Plater II, 218—219; Грушевський VII, 210 — не вважав потрібним брати „en toutes lettres“ всіх пропозицій Наливайка. Очевидно багато з обіцяного козацької ватажок не зміг би виконати, але тут важне в першу чергу те, чого він уважав можливим домогтися.

⁴⁸⁾ Грушевський, ЗНТШ XXXI—XXXII, 7; Жерела VIII, № 48; Script. rer. Pol. XXI, 101; Сб. летописей Ю. Р., 77; Грушевський VII, 184—185.

⁴⁹⁾ Свідомство Верещинського, що заплачений міщанами штраф опинився в кишені князя Острожського дуже цікаве, як цікаві взагалі всякі нові дані про мало вивчену ворожнечу придніпровських міст до козаків у кінці XVI століття; пор. Жерела VIII, № 43 і 48 (захоплення козаками Трипілля та Переяслава); АЮЗР III, № 14; Listy, 30 Сб. мат. Києва, 54 (наїзда та грабунки козаків у Київ). Підчас переслідування козаків Жолкевським 1596 р. допомога київських міщан дала коронному військовій змоги переправитись через Дніпро (Pisma, 148—149).

тій. Кожен слуга достоїн своєї заплати. Військо Запорозжєке нехай відмовиться від валежної заплати грішми, а за те займе собі „на вічні часи“ усе Задніпров'я.

Це дуже відрізняється від стереотипових козацьких домагань сукна і грошей. За посідання кавалка землі зрікався Верещинський такої популярної серед низового лицарства королівської заплати. Ніде так виразно як саме тут не проявляється іскра правдивого політика, яку безсумніву мав київський єпископ. Інша справа, що король козаків на Молдавію не кликав, а тому і платити їм не мусів. На думку козаків вони повнили своїми походами службу Речі Посполитій, отже мали право на вдячність і Верещинський ставав тут зовсім на козацьку точку погляду. Те, що він пропонував, розуміється йому як, обивателеві Корони Польської, чести не приносило. Він радив свавільним купам ні більше, ні менше як відірвати кавалок державної території, заснувати на ній власний, майже суверенний, політичний утвір і це все на підставі доволіно інтерпретованого сумнівного права, не питаючися ні короля ні сойму! Наливайко звертаючись до Жигимонта III претендував тільки на незаселені пустелі, та й то лише оскільки буде на те королівська ласка. Козаки взагалі занадто довго надіялися на ту високу ласку; коронний сенатор, пограничний єпископ, знав її краще, тому й не дуже церемонився, а просто пропонував Запорозжєкому Військові поставити правительство перед доконаний факт окупації Задніпров'я. Приклади такого поступовання давали жовнірські конфедерації, що часом захоплювали в Польщі які-небудь місцевости та самі стягали собі з них належну заплату.⁵⁰⁾ Але тут це мусіло статися в організованій формі „на вічні часи“. Зрозуміло чому при королівським дворі виникло вражіння, що Верещинський війшов у компанію з Лободою та Наливайком. Очевидно київському єпископові могло й на думку не спасти, що він пропонує козакам незаконний вчинок; практично в житті кожен польський можновладець раз у раз ставив державу перед доконаний факт і не йому зовсім не перешкоджало вважати себе вірним сином Речі Посполитої. Зрештою, чи не був це єдиний можливий шлях взагалі добитися в Польщі чого небудь?

З хай фантастичного, але досить великостилевого проєкту козацького князівства на Задніпров'і не лишилося нічого, як тільки Верещинський почав давати річеві докази свої симпатії до низового товариства. Тут відразуж заговорив у єпископові звичайний землянин зі своїми дрібязковими інтересами, сусідськими порахунками та сумнівною щедрістю. Ця частина записки, коло половини всього документу — значно менше цікава й її треба згадати лише задля доповнення характеристики Верещинського. Єпископ уважав, що уряд київського замку та воввода Острожський скривдили його на 200 тисяч злотих, на котрі він дає право козакам з них домогтися. Колиби це вдалося, то козаки мають 50 тисяч віддати Верещинському на будову костелів, а рештою можуть збагатити свій скарб. Чи справедлива була фінансова претензія київського єпископа, чи ні — річ ясна, що сам він не мав ніякої можливости змусити Божою Милостю князя на Острозі заплатити хоч що небудь. Нацькувавши-ж на нього козаків, діставав єпископ надію розжитися на 50 тисяч, зовсім не погані гроші. В цьому ж дусі й дальші дарунки: взамін силою відібраного у себе підданого уповноважував Верещинський козаків стягнути з князя Острожського 500 гривень на

⁵⁰⁾ Інцидент, що на нього натякає і з якого радить брати приклад Верещинський стався 1591 р. Ротмістр кінцяного війська Мартин Кавасневський підбурив жовнірів в привиду залеглої платні. Станши на їх чолі він наїхав Самбір, захопив адеоновані там прибутки зі соляних шахт та поділив їх між учасників замаху.

будову собі шпиталю; зі шляхтича Юндила можуть козаки на свої військові потреби відібрати 3000 коп литовських, які Юндил був позичив у Верещинського; кільканадцять втікачів з єпископських маєтків заховались у київських міщан: Верещинський вираховував, що якби він їх видобував по закону, то місто мусіло би платити за кожного 500 гривень. Цю свою претензію єпископ теж дарував військові. Очевидно і супроти магістрату такого видатного міста як Київ не мав він надії на шкоре й успішне вирішення справи.

Але ось з'явився, наприкінці, й справжній дарунок: „навіть з убогости й вигорьованої вислуги своєї“ жертвував єпископ на військові потреби річні доходи зі своєї корчми в Києві, які обрахував на 1000 золотих. Військо Запорозьке мало туди посадити тільки свого власного корчмаря і гребти гроші лопатою. Але тут і була карлючка. Як писав Верещинський у „Новім Києві“ тільки дві корчми в місті — магістратська й єпископська — мали право шинкування алкоголічними напоями.⁵¹⁾ Прибуток зі своєї корчми оцінив єпископ у згаданім творі що правда не в 1000 а в 500 золотих річно, але всеж сума виходила поважна. Тільки, як тутже признався автор „karczma biskupia opieszała teraz została“. Твір датований 1 січня 1595 — це мала бути промова на майбутній сойм і навряд чи до початку слідуєчого року справа змінилася, бо причиною занехання єпископської корчми були тертя з магістратом. Ревнивість міщан на всяку конкуренцію в продажу алкоголю виступила вже 1586 р. у скарі на засновання шинків по слободах біля Києва. А наступник Верещинського на владицтві, Христофор Казимирський жалівся 1602 р., що міщане не допускають шинкувати мед, вино й пиво на єпископським ґрунті в місті.⁵²⁾ Очевидно і в цьому випадкові Верещинський, не можучи сам дати собі ради зі спротивом магістрату поспробував підставити замість себе могутнє Військо Запорозьке. І цей останній дарунок не дуже вдаряв на єпископську кишеню.

Ще багато інших користей обіцяв Верещинський козакам, колиб ті схотіли тільки його слухати й увійти з ним у міцний союз. Розвинувши насамперед імпазантний проєкт окремого князівства, скінчив єпископ на тім, що втягав козаччину як активну силу у безконечні міжмагнатські чвари. Він старався обернути її врешті решт мало не у своє приватне військо зокрема для поррахунків з київським воеводою князем Острожським та з міським магістратом. Одначе треба віддати справедливість — останні рядки записки знову в піднесених тонах, хоч і приправлені немалою дозою так характерної для нашого прелата самореклями. Бо як Бог послав Мойсея людові Ізраїльському, щоб вивести його з неволі єгипетської, так і Верещинського, послав Господь народові козацькому, щоб вивести його за Дніпро для свободи й багатства.⁵³⁾ І як Йосиф патріярх єгипетський весь світ сім років від великого голоду оборонив, так і він, Верещинський тежка Йосифа, своєю кебетою сім сот літ козаків з усіми їх нащадками хлібом забезпечить та їм з їх князем слави здобуде. А по сім сот роках, то вже певне настане останній суд...

Ця скромна похвала своїм політичним здібностям досить у душі київського прелата. Так і згадуються божественні чудеса при його народженню або переконання, що Бог довершить через нього великих діл над бусурманами. Велика доза привати в проєкті єпископа не зменшує однак його

⁵¹⁾ Pisma polityczne, 41.

⁵²⁾ Сб. мат. Клева, 50—52; Голубев I, 171—178.

⁵³⁾ Варте уваги ужиття терміну „нарід козацький“, який широко розповсюджується тільки значно пізніше.

великого інтересу. Не зменшує його й обставина, що він був неадійсним, як з огляду на існуючі в шляхотській Речи Посполитій відносини, так і з огляду на географічне положення проєктованого князівства довгою стрічкою витягнутого вздовж Дніпра між Московщиною та Польщею. До дальших недотач проєкту треба зарахувати фрагментарність і невикінченість. Так і видно, що його писано під гарячу хвилину, наспіх „на коліні“. Він додає всетаки цінний причинок до тих невиразних сепаратистичних ідей, котрі у сучасників вязалися з козацькими заворушеннями рр. 1593—1596. Проєкт вказує не так реальні можливості, як те, що сучасники вважали за можливе і здійснимо.

Само собою мусить виникнути питання, чому проєкти Верещинського, людини до козачтва сторонньої, викавали більшу політичну зрілість ніж задумали чільних репрезентантів козаччини, хочби Наливайка або Лободи, що на загал не підносились вище вояцького найму в цісаря або їдження королівського хліба. Відповідь може бути лише одна: Верещинський походив зі заможнішої шляхти, отже з кругів, які в силу свого положення цілим вихованням готувались до політичної діяльності. В цій ділянці посідали вони певне вишколення й досвід, особливо в порівнянні з козацтвом, яке поповнялось в значній мірі з політично невідготованих ширших верств. Фатальним в Історії України явищем була втрата в цей час її вищої верстви, якої політичний вишкіл могло набувати козацтво лише поволі. Національна однорідність мишлення низів і верхів народу одначе виявилась найкраще в тому, що пізніше козаки розвивали в теорії й практиці тільки далі думки вперше зформульовані зденационалізованим можновладцем. Записка Верещинського дає можливість вже вкінці XVI століття ствердити існування ідей про воєнно-адміністративний полковий поділ, про рівність козаків зі шляхтою та про окремих козацький нарід з правом на власну політичну організацію. І це найінтересніше.

IV. Процес і кара козацьких ватажків у Варшаві.

У Варшаві не знали нічого певного про хід боротьби між козаками й коронним військом. Оповідалося, що Жолкевського поранено, або що Наливайко власною рукою вбив Лободу; в останніх днях березня говорили, що голосний здобувця Слуцька та Могилева попав у полон.¹⁾ Всі ці поголоски, хоч і фантастичні та перебільшені, в загальному висліді правильно відзеркалювали стан справ на Україні. Раптовий напад коронного війська і втеча переслідуваного по пятам Наливайка в степи, баталії під Білою Церквою та Гострим Каменем без рішучого результату, а з тяжкими втратами для обох сторін, нарешті нелади між низовим козацтвом та Наливайківцями були тими дійсними подіями, на тлі яких повставали відтак різні прикрашені оповідання.

З кінцем квітня вістки з театру війни прийали спокійніший характер. Тривога з приводу згодних великих втрат і навіть невдач Жолкевського, яка ширилася ще в перших днях цього місяця, вщухла. Кампанія вже була вирішена й оборона козацького табору над Солоницею тільки продовжила агонію. Але інтерес до козацького привідці не зменшився. Наливайко занадто довго уявляв собою грізану силу, занадто вразив уяву тогочасної суспільности й його доля цікавила всіх ще й тепер у часах падіння. І тому

¹⁾ Додаток, № 24—30.

idena 3
Enger 24
sz 23
sson 1

данцієські звітодавці, поміж усякими важкими подіями дня, завше знаходять місце і для докладних відомостей про долю Наливайка та інших ватажків, так немовби вони й далі лишалися активним чинником в укладі політичних сил східної Європи. Тим цікавіше познайомитися з їхніми в даному разі зовсім безсторонніми оповіданнями. Зокрема заслуговують на увагу звіти Йогана Керкербарта. Цього данцієського громадянина не аби як інтересували полонені козаки: це видно хочби з того, що він уважав потрібним сам бути присутнім майже при всіх стратах і тон очевидно виразно виступає у його писаних реляціях. Вони дають таким чином багато цікавих подробиць про остаточний фінал чотирьохлітніх козацьких заворушень.

Чутки з України проте зберігали казкове забарвлення, навіть коли ескорта з полоненими знад Солониці вже значно наблизилася до Варшави. Розбурхана фантазія суспільности не могла відірватися від такої вдячної теми. Дня 1 липня повідомляв Керкербарт, що Наливайко знаходиться в Замостю під вартою канцлера Яна Замойського, а рівночасно додавав, що при ньому здобуто великий скарб у золотих та срібних грошах. Ця остання вістка явно скидається на легендарну, але з того типу, яким вірять і які тримаються довго. Балачки про скарби Наливайка повторюватимуться ще й потім під час його в'язнення у Варшаві. Тогож фантастичного порядку була й чутка, яку подав звіт із 10 липня про втечу Наливайка з в'язниці.¹⁾ Вона свідчить тільки про те, в якій мірі особа полоненого ватажка займала собою публичну опінію столиці. У Варшаві знали вже, що Наливайка везуть туди і можна сказати чекали його прибуття з певним напруженням. Це напруження передалось у ряді вісток з липня і початку серпня: Наливайка виглядали з дня на день. 20 липня прийшла відомість із Львова, що козацький привідця в даний мент знаходиться там, і лише одержавши її, перестав Керкербарт сумніватися, що його таки дійсно піймано і він не втік. Маршрут, який таким чином виявляється для полонених: Лубні-Замостя-Львів-Варшава виглядає очевидно не дуже правдоподібно. Певніше прийняти подорож через Львів, бо її опирає данцієський резидент на якихсь писаних в місця документах, та в про неї фактичні дані і в інших джерелах.²⁾ Вістка про перебування полонених у Замості таких підстав не має, а до того вона ще й зв'язана з фантастичними переказами про козацькі скарби.

Дня 12 серпня відбув експорт із полоненими при великій збіговиську народу свій візд у Варшаву. Данцієська реляція описала його дуже докладно.³⁾ Наливайка повезли спершу до Уяздова, де його хотів бачити король, а звідтіля прямо до міста. Спереду їхало сім чи вісім коляс, кожна запряжена чвіркою або шестернею коней; в них сиділи шляхтичі та офіцери ескорти. За ними слідувало 18 селянських возів а на кожному лежало по одній зі здобутих від козаків гармат. Потім їхали полонені: спочатку Наливайко на поганім возі, запряженім двійкою коней, а за ним інші — 12 чоловік, пов'язані по двоє на однім великім возі.⁴⁾ З обох сторін йшли

¹⁾ Додаток, № 31—32.

²⁾ Додаток, № 33—36; оповідання Йопчинського в Грушевській VII, 581; урочистий візд Жолкевського до Львова описав Ролле, 195 а за ним А. Ефименко в КС 46, 1894 стр. 305 та „Южная Русь“ I, 47.

³⁾ Додаток, № 37; згідно зі свідченням Бельського Наливайка до Варшави припровадив ротмістр Петро Порембський (III, 1765).

⁴⁾ Ці дані в головному згоджуються з оповіданням Велівіцького, який теж говорить про 18 більших гармат та 12 товаришів Наливайка (Script. rer. Pol. VII, 215—216); Велівіцький лише помилився днем подаючи дату 13. серпня: звіт Керкербарта датований 12. серпня і в нім згадано, що візд полонених відбувся „сьогодні в полудне“. Близький до правди Сярчинський II, 377, що вираховує Наливайка

королівські гайдуки. Ціла процесія прямувала до замку, бо стара королева теж хотіла подивитися на знаменитого ватажка і для цього вийшла до вікна.⁵⁾ Проїздячи мимо палацу візник стримав трохи коней. Тоді Наливайко випростувався і стоячки поздоровив королеву, обернувшись до неї з непокритою головою. Потім він знову сів і процесія направилася до ратушу, де всіх козаків ув'язнено. Наливайко „з вигляду гарний чоловік, сильний і стрункий з вихованим і отвертим обличчям та ні одним рухом не виказує малодушности або страху, і так багато хто шкодував, що він свою чесноту й мужність замість на хосен батьківщини обернув їй на згубу“.⁶⁾ Таким наскрізь прихильним описом зовнішности козацького привідці закінчив німецький резидент свого листа. Цікавий він не лише як опис очевидця, але й тим, що передає те, очевидно небудене, вражіння, яке особа Наливайка зробила на оточення. Варшавська юрба, якій навряд чи можна закинути симпатію до подоланого ворога, стрінула його зовсім не вороже. Чи не в цьому умінні козацького кондотьєра імпонувати масам треба шукати причини пізнішої популярности його в переказах та історіографії? В цім Наливайко бувби подібен до не одного історичного діяча. Крім прихильної опінії про його зовнішній вигляд, вихованість і манери, на які XVI вік кладе таку вагу, цікава ще згадка про здібність Наливайка володіти собою та зберігати у кожній ситуації холодну зрівноваженість. Що до решти полонених, то це були видатніші ватажки звороховлених козаків і такі імена серед них як Шаула або Шостак промовляють за цим припущенням.⁷⁾

Данцієський звітодавець уважав, що зі васудом та езекуцією над полоненими чекатимуть до сойму. Але тут він помилився.⁸⁾ Сойм відбувся аж слідуєчого року між 10 лютого й 24 березня. Одначе в перших карами на козаків уряд все таки почекав до часу, коли з нагоди смерти „старої королеви“ до Варшави зіхалось багато сенаторів. Справді першу вістку про засуд маємо аж із 25 вересня;⁹⁾ вона досить інтересна: засуджені були Кособуцький і Павловський — обидва шляхтичі. Їх обвинувачено в пљондруванні та грабунку шляхотських маєтків, але конкретних доказів щодо цих двох людей судова комісія очевидно не мала, бо обвинувачені

й 11 його товаришів. Жолкевський в листі до короля знад Солониці говорить про „кільканація старших осіб“ виданих козаками на ласку й неласку (Жерела VIII, № 64). Керкербарт церахував усіх козацьких ватажків поіменно і тому вістку Бельського про те, що Наливайка привезено до Варшави з шістьма товаришами треба визнати за помилкову. За Бельським повторили її Костомаров Собр. соч. III, 675; Ролле, 194 (назвав по іменам лише чотирьох) та Модвалевський РБС XI, 55; Ф. Срібни в і, у своїй рецензії на Велівіцького неслухно заідоарив авторитетність його свідочств, спершись на того самого, мало нартого довірря, Бельського (ЗНТШ 67, 1905 стр. 4).

⁵⁾ Анна, остання в роді Ягайлонів, сестра Жигимонта-Авґуста, вдова Стефана Баторія, тітка Жигимонта III (померла незабаром — 9. вересня 1596).

⁶⁾ Цікаво порівняти в цим описом відому нотатку Бельського III, 1765 „Wyta to osoba krasna, maż ktemu nie lada by to był na dobre obracał, co mu bóg dał: do tego puszkaz zapamięty“.

⁷⁾ Як зазначив Грушевський VII, 237 досі відомі імена в'язнів крім Шаули та Шостки — Мазела, Панчоха, Кивим — подані джерелами непевними (Сб. летоп. Ю. Р., 4; Куліш, Матеріали I, 65; Бузчк, Праці ОЦНБ I, 59—60); і дійсно серед привезених до Варшави бранців їх нема. Хіба може сталася плутанина між прізвиськом „Панчоха“ та „Скарпетки“, що його пізніше іменує Керкербарт? В літературі ці мітні імена (крім Кивима) вчисляє Ролле, 194.

⁸⁾ Помілилися одначе теж і дослідники, які вважали що бранців було негайнож страчено (Костомаров III, 676 і Модвалевський РБС XI, 55). Їх помилка базується видимо на занадто спішній інтерпретації Бельського, котрий писав, що товаришів недолі Наливайка „tuchto potem rościano“ (III, 1765). Обережніше і правільніше висловився Грушевський VII, 237 — „скарвано на смерть незадовго“.

⁹⁾ Додаток, № 38; Жуківич, 235; Script. rer. Pol. VIII, 47.

уперто обстоювали свою невинність і вимагали представлення доказів на їх злочини. Чи оскарження було зрештою доведене, чи ні — не знати. Коронний інстигатор оголосив обом, що не дивлячися на заперечення вини (in reccuti crimine) співпраці з ворогами батьківщини з особливою королівської ласки (ex singularis clementia Regis) засуджено їх на відрубання голови. „Особлива королівська ласка“ значила в данім разі видимо звільнення від тортур, про які дійсно нічого не згадується. Після цього виведено обох засуджених крізь малі дверцята за міські мури над Вислу та дано їм можливість причаститися й висповідатися. Останню втіху подав їм „патер Бернгард“. Трудно думати щоб православний піп міг бути названий патером, і ще трудніше — щоб він носив таке ім'я, зрештою популярне серед католиків. Отже згадані козакуючі шляхтичі були католицького віроісповідання. Після того як засуджені помолилися, вони обнявшись попрощалися зі собою, але Кособуцькому, який перший поклав голову на ешафот, трапилася негода: він поворухнувся і кат, не попавши добре, лише розтяв йому щоку. Старовинного звичаю, що кат не рубав у друге, дотримано. Кару спинили і раненого понесли до лікаря. По дорозі він помер. На Павловськ, котрий тримався значно спокійніше показав кат своє уміння краще. „Дай Боже обом щасливого воскресіння...“ таким побажанням закінчив Керкербарт опис цієї сцени, якої він, як видно, був очевидцем. Це закінчення показує знову, що супроти засуджених козаків мав данціський звітодавець скорше співчуття аніж ненависть чи озлоблення.

Очевидно обидва шляхтичі Кособуцький і Павловський доконували тих самих вчянків, що й досі відомі Михайло та Олександр Гулевичі, Фльоріян Гедройц або князь Петро Воронецький. Стоячи менше чи більше в зв'язку з різними роасипаними по Україні козацькими загонами займалися вони грабунками та наїздами на шляхотські маєтності.¹¹⁾ Певно, що при цьому переслідувалось у першу чергу особисті цілі — поодинокі пани ловили рибу в мутній воді козацького розливу, але загальна кількість шляхти серед козаків була досить значною.¹²⁾ Однак тоді як усі дотепер відомі шляхотські сподвижники Наливайка належали до українських православних родів Кособуцький і Павловський були не лише поляками-католиками, але й походили з етнічно-польських, далеких від України земель.¹³⁾ І варто уваги, що саме вони витримали до кінця Солоницьку облогу та попали в число найвидатніших козацьких ватажків, тоді як напр. православні Гулевичі або князь Воронецький виявились тільки хвилевими попутчиками козацького руху та залишились і на далі обивателями Речи Посполитої. Треба бачити тут лишній доказ того, як мало був тодішній козацький рух зв'язаний з релігійними чи національними мотивами.

¹¹⁾ АЮЗР I, № 90; АЮЗР III, № 20, 27, 29; пор. теж промову Гулевича на соймі 1597 у Варшаві, де він виправдував свого сина за участь у козацьких наїздах (Голубен I, 48; Script. reg. Pol. XX, 101, 472).

¹²⁾ Про це свідчить лист Радзивіла Спрітки з Білої 11, квітня 1596 (Script. reg. Pol. VIII, 45—46) „O kozakach przyszła wieść iż Szanlewych urwano pięć rot, więźniów jest do 200 szlachciców, którzy do nauki K. Jmci na zamkach są posadzeni“. Orzelski I, 211 говорив на соймку в Шпроді 8. січня 1597 „... nad którego (Наливайка) towarzyszymi szlachcicami już się sprawiedliwość stała...“ Крім Кособуцького й Павловського шляхотський титул могли мати ще Коршоловський та Островський.

¹³⁾ Кособуцькі гербу Побуг числено розвітлена родина у місцевостях над Вкряю (Pargoski, 233; A. Sokolowski в Script. reg. Pol. VIII, 47). Микола Кособуцький був 1582 писарем земським у Плоцьку (Wierzbowski I, 244). Якийсь Кособуцький згаданий пізніше, у війні зі Шведами 1626 р. навіть як воеводич мазовецький (A. Grabowski, Starożytności polskie... I, 210). Павловських було багато родів. Pargoski, 489, 708, 742 згадує їх три: гербу Леліва у повіті Освенцім та Затор, г. Корвін на Люблинщині й г. Вержбіна в Великопольщі. Niesiecki IV, 468; V, 246; VI, 41; VII, 261—264, 364; VIII, 119; IX, 316 анае аж вісім родів Павловських усі в Великопольщі й Пруссії, крім одного г. Корвін з Люблинщини.

Тепер пішли одна за другою дальші кари... На слідуючий день — 25 вересня тортували чотирьох козаків: Шкарпетку, Островського, Івашка та Коршоловського.¹⁴⁾ Вони призналися в усіх пунктах обвинувачення, себто мабуть у грабунках шляхетських маєтностей та в спілці з ворогами держави. Однак всі одногласно твердили, що Івашко невинний. Після тортур перевели всіх бранців до іншої в'язниці, зняли з них кайдани та дали висповідатися. На цей раз священник названий „Pfaffe“ — зовсім можливе для православного означення. Дня 28 вересня о шестій годині ранку скарано всіх чотирьох, також і невинного Івашка. Та останній тримався перед смертю якраз значно врівноваженіше ніж усі інші: „Не можна було цього змінити“ додав на закінчення звіту данціський резидент — і це останнє речення звучить знову виразним співчуттям з долею принаймні того Івашка, котрому не можна було довести ніякої провини.¹⁵⁾

Вночі з 4 на 5 жовтня самого Наливайка і решту його товаришів водили поодинокі на допит до коронного маршалка Миколи Зебржидовського, що погрожував їм тортурами, коли вони не дадуть відповіді на запити. Через три дні, в ніч на 8 жовтня відокремлено від інших Шаулу й Шостака та відведено їх до вежі тортур. Обом козакам обстригли все волосся з тіла зі страху перед тим, що вони можуть бути зачаровані. На другу ніч їх катували. Данціський звітодавець вимірковував, що вони мали при цім оповісти щось інтересного, бо коронний маршалок, котрий, хорий на пропасницю, не показувався у королівській палаці, раптом, не дивлячися на погану погоду з'явився до Жигимонта III на приватну аудієнцію в чотири очі. Здогад Керкербарта так і залишився здогадом без ніяких підстав. Нічого ближчого про зізнання козацьких ватажків невідомо. Через два дні, 11 жовтня пополудне, стято Шаулу й Шостака, а їх голови виставлено по вулицях на палях.¹⁶⁾

Після цього прийшла черга на самого Наливайка. Його мучили одною з найтяжчих тортур, а саме окремо приставлена сторожа мусіла не давати йому заснути. По кількох днях такої муки людина попадала у стан непричетности і балакала не здаючи собі справи у власних словах. Безсонницею мучили Наливайка від 10 по 14 жовтня після чого його водили на допит до коронного маршалка та прислали йому до в'язниці відомого єзуїта Андрія Боболю з підканцлером Яном Тарновським, очевидно з метою щось випитати.¹⁷⁾ Проте можна сумніватися чи тортури застосовано з усією суворістю; після відвідин Боболю Наливайкові дозволили годину заснути, але в дійсності він спав більше ніж дві. Сторожа не тільки не будила його, але й підкупила слідуючу вміну, щоб і та теж його не турбувала. Керкербарт говорить про співчуття вартових до полоненого ватажка. Але скорше можна тут думати знову таки за це вражіння, яке особа Наливайка видимо робила на оточення. Звичайного співчуття у су-

¹⁴⁾ Коршоловських ні Папроцький ні Несецький не знають. Натомість Островських подав Папроцький на Україні й у Польщі шість родів (стр. 136, 214, 489, 539, 619, 691) а Несецький, крім цих ще 4 також і з України і з Польщі (VI, 538; VII, 202, 205—206; VIII, 100, 399; IX, 73).

¹⁵⁾ Додаток, № 40.

¹⁶⁾ Додаток, № 41; Бельський III, 1764 теж назвав по іменах як найголовніших привідців Наливайка, Шаулу і Шостака. Як видатний старшина згаданий Шостака у листі Жолкевського з 16. березня 1596 (Listy, 72); подібно до інших козацьких ватажків провадив і він теж якусь переписку з польськими магнатами (Archiwum Sapiechów I, 145).

¹⁷⁾ Додаток, № 42; Керкербарт не згадав чи тортури провадилась способом розштуркування чи робленням гуркоту. Костомаров III, 676 пише, що двоє музик били Наливайкові над вухом у літаври. Про відвідини Тарновського та Боболю згадує в одному своїм листі Леа Сапіга: він категорично твердить, що Наливайко не сказав нічого (Archiwum Sapiechów I, 144).

дової сторожі з XVI століття навряд чи вистарчилоб для того, щоб навіть пускати в діло підкуп. Може не без значіння була обставина, що варшавська тюремна варта своїм походженням і суспільним станом була близька до тих „втікачів, бездомних, злочинців“, замкових слуг, збройних наймитів та дрібного вояцького люду з котрого впершу чергу рекрутувалися загони Наливайка.¹⁸⁾

Дехто з вартових твердили, що козацький вожд нічого не зізнав. Інші знов оповідали нібито Наливайко признався, що закопав у землю гроші зашиті у волову шкуру, але це місце може знайти лише він сам. Описати його не можливо, а всіх своїх помішників при закопуванні він позабивав власною рукою. Історія ця однак менше подібна до галюцинацій змученої безсонницею людини (коли прийняти, що йому таки дійсно не давали спати) ніж до звичайних оповідань про скарби популярних привідців. Скорше можна собі уявити, що мається тут до діла з новонародженою легендою ніж із дійсними зізнаннями. На кожний випадок не оповів Наливайко нічого важливого, а в тортуруванні мабуть наступила перерва. Так можна судити з речення звітодавця під 18 жовтня: „що буде з Наливайком, покаже наступний тиждень“. Литовський великий канцлер Лев Сапіга передавав 12 жовтня, що його мали незабаром стратити.¹⁹⁾ Це виявилось невірним — козацький ватажок залишався у в'язниці ще цілих пів року. Але обставина, що відомість про страчення подала така компетентна в правительствених кругах особа як литовський канцлер, змушує думати, що справді існував плян негайної страти Наливайка — плян який чомусь тоді, у жовтні 1596 не був здійснений.

Двох дальших козацьких старшин тим часом, пострахавши їх карою смерті, помилувано. Дня 18 жовтня впали обоє, Дука й Оливка, до ніг королеві, коли той ішов на мессу, та дякували йому за ласку. Дуку характеризували Керкербарт як невинного, але Оливка мав бути славним у Дикім полі ватажком. Обоє були або піддані селяне, або залежні замкові слуги, бо їх після помилування віддано їх панові.²⁰⁾ Взагалі в середніх числах жовтня наступила з якихсь причин перерва в серії кар. Розійшлась навіть чутка, що кілька панів заступилось за Наливайка та виявили готовність взяти на себе поруку в тім, що він на будуче зберігатиме вірність королеві й Речі Посполитій.²¹⁾ Щось зовсім фантастичного це не було. В днях своєї слави певно мав Наливайко зносити не з одним тільки підчашим Тарановським і колишні його приятелі могли пробувати змякшити його долю. Але таку чутку прийняв Керкербарт з недовір'ям, бо з того як її оповідалось він не міг допитати за іменами тих чотирьох панів, що готові були ручити за козацького вождя. Недовір'я Керкербарта було об'єднане і робить йому як точному звітодавцеві честь. Особисто він сумнівався, щоб Наливайко вийшов ціло, але рівночасно послав повідомлення данціському сенатові про нараду, яка відбулась між маршалком Зебржидовським, підканцлером Гарновським, та відомими правниками Щербичем і Лончинським напевне в справі дальшої долі полоненого ватажка. Осо-

¹⁸⁾ Heidenstein XI, 327; Грушевський VII, 238 теж нотує вражіння, яке зробив Наливайко на сучасників, вчислюючи легенди, що ним була обвіяна його смерть. „Оповідання ці показують, що скоро по смерті — а може ще й за життя Наливайка виріс до розмірів бунтівника — претендента на корону, кандидата на українського короля“.

¹⁹⁾ Archiwum Sapiehow I, 144.

²⁰⁾ Додаток, № 46.

²¹⁾ Додаток, № 42; пор. теж лист Радзивиля Сирітки з 5 жовтня 1596 (Script. rer. Pol. VIII, 47) „O Nalewajku i z relacyi i z listow miałem, że dobrą nadzieję może mieć wolności swej... póki jeszcze na świecie jest, jam inter metum, bo słyszę jako ważnych i wiele miałby mieć promotorów“.

бливо інтересна кінцева замітка Керкербарта, що і Зебржидовський і Боболя подавали Наливайкові в імени короля надії на будуче (guten Trost). Помилка Льва Сапіги та підозріння Радзивиля Сирітки про „високих заступників“ козацького бранця зискують таким чином на значінню. В інтимнім крузі приближених короля Жигимонта III очевидно виникли пляни якось використати популярного привідцю мас, що опинився в їх руках. Супроти королівської особи Наливайко, як і всі інші козацькі старшини, завше виявляв тільки пошану. Інша річ, що пляни Жигимонтового оточення могли мати вигляд лише невірних фантазій, з якими боялись висуватись на світ з огляду на непримириме ставлення шляхотського загалу до козаччини.

Страта останніх полонених відбулась 13 грудня о дев'ятій годині ранку. На черзі стояв Микитка, судячи по описові Керкербарта особливо видатний і завзятий козак. Майже весело (wol getrost) йшов він на смерть, не дав катові торкнутися себе, сам здійняв одягу та залишившись тільки в зеленім жупані попрощався з натовпом. Кладучи голову на ешафот жартував Микитка, що він схиляв її немов для миропомазання. Його голову також виставлено на палі, що було привілеєм лише найвидатніших козацьких привідців, Шаули та Шостака. Товариш Микитки, останній з усіх дванацяти, знову Івашко по імени, дістав в останній хвилині з уст королівського дворянина Дрожинського, помилування від Жигимонта III з тим щоби він розповів усе, що бачив, та служив для інших відстрашачим прикладом. Івашко подякував доземним уклоном.²²⁾

З усіх, привезених до Варшави, козацьких старшин отже трое було помилувано, а решта стяті. Не знати чи останній Івашко повчав потім пограничне населення про послух мавстатові Речі Посполитої, але щодо інших помилуваних цього сказати не можна. На бурхливу кров козацьких „кавалерів“ очевидно навіть прояви королівської великодушності не мали благотного впливу, що міг би їх примирити з припадами шляхотського устрою. Дня 1 червня 1597 повідомляла данціська реляція лаконично: з трох козаків помилуваних їх величністю двоє — Дука й Микитка²³⁾ забили свого пана і пограбувавши, що далось, втекли до свого давнього товариства. Очевидно низове життя, навіть у сумних обставинах після Солоньського погрому, занадто манило до себе стару гвардію молдавських та білоруських походів. Не треба забувати, що всі вчислені тут козаки напевно належали до чільних ватажків у тім війську, яке три роки фактично панувало на цілім просторі українського степового пограниччя. А як прикритим був для козаків поворот до панів свідчить відомість, що саме через це жадання Жолкевського розбилися переговори про капітуляцію на Солониці і дійшло до різні.²⁴⁾

Наливайко тим часом сидів далі у в'язниці. Шляхотська суспільність почала вже не на жарт турбуватися довгим проволіканням його страти. Завше підозріла на своє власне правительство, почала шляхта і тут додумуватись якихось потаємних махінацій. „A Nalewajka po coż do seymu chowają? czy herszt niewinien, co ziemie koronnej kilkaset mil powojował? co chorągwie i strzelbę królewską w bitwach brał? ludzie porażał? piechotę wybił?... Czy sejm tylko o nim być ma, a nie o główniejszych sprawach?“ кричав на виборчим соймику вже відомий староста радзівейський

²²⁾ Додаток, № 44.

²³⁾ Додаток, № 46; тут очевидно помилка — мав бути Оливка. Вістка прийшла здалека і імена могли переплутатись, тим більше, що цю новину подав не знайомий із цілим ходом процесу Керкербарт а новий, певне мало знайомий з минулим, резидент Даніель Торнай.

²⁴⁾ Bielski III, 1765.

Оржельський.²⁵⁾ Соймики воеводств Мавовецького та Руського домагалися чим скоршої страти Наливайка. Нажаль данціські звіти з цього часу не приносять нічого цікавого. Керкербарт видимо з кінцем грудня 1596 покинув Варшаву, а його наступники або не цікавились козацькими справами, або й не знали їх. Лише в 11 лютого збереглася вістка, що Наливайка цими днями знову тортуровано і мали вже його стратити, але з невідомих причин справу знову відкладено.²⁶⁾ В кінці березня з'явилися ще до Наливайка у в'язницю пан Овсій Максимович а з ним „енерал возный его королевской милости дворный“ Максим Козловський та ще двоє свідків. Вони допитували за коштовну зброю (шаблю, палаш) застав князя Друцького-Соколинського, здепонований Максимовичем у одного могилевського міщанина. Наливайко відповів, що сріблом оправлену зброю, підчас грабунку Могилева, козаки принесли йому а „иную маетность вашу войско мое побрали“.²⁷⁾ На тім допит і скінчився, подаючи хиба стилеву подробицю поділу здобичі серед козаків.

Чи то під натиском шляхотської суспільности, яка домагалася смерті козацького привідці, чи то тому, що його власні пляни щодо Наливайка були невиразні й легко змінливі, але після закінчення сойму правительство вирішило скінчити справу. Останній допит учинили Наливайкові 9 квітня в присутности всіх сенаторів, які на той час були у Варшаві. Чи можна брати поважно його тут пороблені зізнання, ніби то князь Острожський зв'язався в кінці 1595 з козаками щоб використати їх проти короля в обороні кривд, які діялись „вірі руській“, мусить наразі лишитись питанням отвертим. Сама страта, як відомо, відбулася на Налевках 11 квітня 1597, що припадав на п'ятницю після Великодня. Тіло потім четвертовано і виставлено на показ.²⁸⁾ Данціського звіту про цю справу не доховалося.

Бачивши ті зародки легенд, які творилися довкола Наливайка ще поки він сидів у в'язниці, не приходиться дивуватись повені фантазій, що майже в сучасну добу творились довкола його смерті, не кажучи вже про часи пізніші. Видимо згадане уміння Наливайка робити вражіння на оточення сприяло тому, що, як висловився Грушевський, „в ватажку української сваволі бачили фігуру важнішу, ніж був в дійсности“.²⁹⁾

²⁵⁾ Orzelski I, 211; Голубев I, 54; Script. rer. Pol. XX, 107, 385.

²⁶⁾ Додаток, № 45.

²⁷⁾ АЗР IV, 173.

²⁸⁾ Голубев I, 64; Bielski III, 1765; Script. rer. Pol. VII, 235; Масійек, 84 і 100; можна одначе згадати, що останні зізнання Наливайка досить згоджуються зі свідченнями арештованого Хлопцького, які теж вказували на численні зв'язки князя Острожського з козаками.

²⁹⁾ Грушевський VII, 237.

Додаток.

МАТЕРІЯЛИ З ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ В ДАНИЦІУ.

Сигнатура: 300,9 Nr. 46—52 (pp. 1592—1597).

1.

Константин Гізе, Мельхіор Шахман та Георг Бергман з Варшави 26. вересня 1592.

Die Kosaken sollen dem Braczlawischen Woywoden¹⁾ eine seiner vornehmsten Stedte aussgeplündert, undt einen zimlichen grossen raub davon gebracht haben; wie auch dem H. Kiowischen Woywoden²⁾ von ihnen ein absag brief zugekommen, zu was ende solches nun ferner gereichen mochte, wirdt die zeit geben.

2.

Константин Гізе та Георг Бергман з Варшави 2. жовтня 1592.

Es sein alhie zeitung angekommen, das die Kosacken uber die grenzte gefallen, undt dem Türcken einen grossen schaden zugefüget, auch etliche Stedte aussgeplünderet haben; worauf sich den die Tatern undt Türcken wiederum aufgemachet, undt an der grenzen sich selten lassen, also das man sich eines einfalles befahret.

3.

Константин Гізе, Мельхіор Шахман та Георг Бергман з Варшави 23. жовтня 1592.

Die herren Rätthe bei Ihrer Maytt zusammen gekommen, undt biss zu später abends zeit geradtschlagen: alda den unter anderen soll vorlesen sein ein schreiben vom Türcken, in welchem ehr nicht allein über den Kosaken zugefügten schaden klaget, sondern auch zum heftigstern über den Starosten Kamnieccki³⁾ undt andere mehr sich beschweret, undt ausdrücklichen anzeigt, im fall solcher zugefügter schaden undt grubere frewel auss Ihrer Mytt befelich geschehen wehre, so wolte er hiemit den auferichteten frieden aufgesaget haben. Wo aber nicht, so begere ehr das die (auctoren⁴⁾) am leben mochten gestraffet werden.

4.

Вессель Миттендорф з Варшави 17. грудня 1592.

Sonsten ist alhie nichts davon ich E. E. W. fernere zu schreiben mochte, ohne allein das am 9. dato der Tatrischer Gesandte fur Ihrer Maytt ist gehöret worden, undt hat sich beklaget über den kosacken einfelle undt zugefügtem schaden, undt danebenst gebeten Ihre Maytt wolten darum sein, damit sie gehemmet, undt alle freundschaft mochte erhalten bleiben. Worauf am 15. hernach solch ein andtwort erfolget, das Ihre Maytt zu erhaltung bestendiger freundschaft geneiget, wolte auch vorhütten das nichts dawieder geschehen möge: auf das aber der Carz Prokopsky⁵⁾ desto klerlicher solches spuren möge, wolten Ihre Mayt erster tags einen grossen boten mit fernerem bescheide ahit ihm abfertigen.

5.

Ганс фон дер Лінде, Гергарт Цімерман (?) та Георг Бергман з Варшави 1. червня 1593.

Der Konitzki⁶⁾ begimnt mit seinen sachen auch aufzuwachen also will ein jeder Ritter an der stadt itzo werden.

¹⁾ Януш Збаржський.

²⁾ Василь Острожський.

³⁾ Ян Потоцький.

⁴⁾ Пшотетично відчитаві слова.

⁵⁾ Ізак II-йрей „Буря“

⁶⁾ Криштоф Косинський.

6.

Ті-ж самі, Варшава 4. червня 1593 (постскріптум).

Gleich im schliessen werden wir berichtet das der Kosszinsski, der sich zu den Kosaken geschlagen, und dem herren Kioischen Woywoden vor diesem grossen schaden zugefüget, an den grentzen von dem (hiegeschen) uberraschet worden, und selb vier hundert aufs heupt erleget, und er selbst zu stücken gehawen worden.

7.

Вессель Міттендорф з Кракова 2. жовтня 1594.¹⁾

Elicher Armenier die gestern anhergekommen, bringen gewisse zeitung, wie der Starosta Snatinski²⁾ mit m/17 wolgerüsteter kriegsleut in die Tartarey nach Kaffj zu rücke, in hoinang, weil das der vornemste ort ist, undt da niemal kriege gewesen, gute heute davon zu bringen.

Der Kosacken, welcher Obrister Natiewaiko heisset, sollen 4000. mahh beieinander sein, undt haben ihren zugk nach der Turkey genommen, alda sie auf eine grosse anzahl Türken getroffen, denen 7000. erleget, undt eine so grosse heute erobert, das sie damals nicht weiter haben fortziehen können, sondern haben dieselbe heute mit sich zu rücke genommen, undt in Bialogrod welches unter dem H. Straussen³⁾ gelegen, niedergeleget. Undt weil ihnen dieser zugk so wol gelungen, sol ein grosses volck ihnen teglich zu fallen, mit denen sie aufs newe nach Tehin in Turkeyen fortziehen. Der Kosacken aber sein in dem treffen 700. geblieben.

Слідє звіг про цоракє христїан під Раабом.

8.

Георг Бергман та Вессель Міттендорф з Кракова 15. листопада 1594.⁴⁾

Heutiges tages hat mahh alhie für gewiss aussgegeben, welches auch der Starosta Snatinski sol hergeschrieben haben, wie das unsere Kosaken derer m. 12 beieinander sein, wegen des Christlichen keyzers, dessen fahne sie auch führen sollen, in die Wallachey gefallen, den Woywoden daselbst vertrieben, undt die gantze landschaft eingenommen haben.

Postscriptum 16. Novebris. Was wir auch hie oben vom einfall unsrer Kosacken in die Walachey gemeldet, solches wirdt von vornemmen confirmiret, die den daher eines grossen unglückes über diese krohne Polen sich beferen, undt fast bekummert sein, undt so viel do mehr, weil mahh zeitung bekommen, das sich die Tatern nach Siebenburgen begeben haben, undt das Turekische heer ihnen beistandt zu leisten, folgen soll.

9.

Ті-ж самі, Краків 29. листопада 1594.

Unsere kosacken sollen mit grossem raube auss der Wallachey zurücke kehren, undt die gelegenheit ihres durchziehens abwarten, darumb den das unserige an der grentze liegende kriegssvolk wegen des langwierigen vorzuges nicht wol zu frieden, undt so viel do mehr weil bei ihnen (welches der H. Referendarus⁵⁾ sol hergeschrieben haben, dessen ankunft mahh teglich erwartet) grosser mangel an prouiant gespuret wirdt.

10.

Вессель Міттендорф з Кракова 11. січня 1595.

Результати засідань, що мав Якимонт III у Прошівцях з краківським воеводою, каштеляном та єпископом, депутатами від капітули цього міста, люблянським воеводою та головним секретарем⁶⁾.

Anfangende den andern punct wegen der Kosacken ist für radtsamste angesehen, das mahh nicht so gar senere mit mandaten oder citationen gegenst sie solte vorfahren, sinter-

¹⁾ З помилками надруковано у Hurmuzaki XII, 9.

²⁾ Юрій Язновецький.

³⁾ Помилка: має бути Брацлав. Брацлавським старостою був Юрій Струсь. Грушевський VII, 184 помилково назвав його Яковом (пор. Niesiecki VIII, 539).

⁴⁾ Постскріптум цього звіту в уривку надрукований у Hurmuzaki XII, 17.

⁵⁾ Ян Томаш Дрогоївський, староста перемишльський.

⁶⁾ Краківський воевода — Микола Фірлей; краківський каштелян — Януш Острожський; краківський єпископ — Юрій Радзивил; люблянський воевода — Микола Зебржидовський.

mal mahh ihrer hulf schickuntfigk mochte benötigt sein, sondern das man sie schriftlich ermahnete, damit sie sich der gebure nach vorhalten, undt keinen mutwillen ferner uben wolten.

11.

Той-же, Краків 27. січня 1595.

Die Kosaken haben ihre abgesandten an Ihre Maytt anhergefertiget, undt lassen sich entschuldigen wegen der vielfeltigen klagen so für Ihre Maytt gebracht sein, erbitten sich Ihrer Maytt vor allen andern zu dienen, undt wieder den feindt gebrauchen zu lassen. Nicht downeiger hat mahh alhie zeitung, das die Kosaken von ihrem mutwillen nicht nachlassen, undt sollen Kamienietz beleget haben.

12.

Той-же, Краків 3. лютого 1595.

Die Kosaken sollen Kamienietz mit gewalt erobern undt eingenommen haben. Das mahh sich zu ihnen werick gutes vorsehen kan.

13.

Константин Гізе та Ганс Торбергер з Кракова 22. лютого 1595.

Was nuh zu schlosse teglich fürgelaufen, werden E. E. W. auss folgendem zu vornehmen haben. Am 20. dato haben Ihre Maytt kriminalsachen gerichtet, da den zu letzt der Chlopiczki abgesanter von den Kosaken, (davon wir in vorigen schreiben meldung gethan, das er bei dem H. Hofmarschalk⁷⁾ in vorhaltung gehalten) vorgestellt, undt vom Instigator Regni⁸⁾ ofientlich angeklaget worden, als solte ehr bei Ihrer Maytt abwesen allerlei leutde zu sich gerottet haben, zu frembden potentaten gereiset, allerlei practiken auch mit dem Moskowiter getrieben, des keyzers fahne den kosaken zugeführt etc. Wie nuh hierauf die herren Senatoren votiren solten, sein die umstende allesamt abgewiesen. Es ist aber damals nichts concludiret, sondern auf eine andere zeit vorleget, undt der Chlopiczki wiederum mit den heiduken ins H. Marschalks herberge beleitet worden...

Nachdem auch heut die landtboten sich zum heftigsten erklaget über der kosaken mutwillen in dem sie schriftlichen bericht eben kommen, wie die Kosaken (derer wie mahh sagt m. 13 oder m. 14 beieinander sein soll) in der Wolyn einen uberauss grossen schaden mit plundern undt brennern gethan, viel leute gefangen genommen, jemmerlich niedergelawen undt tyrannischer unchristlicher weise mit ihnen umgangen sein, haben sie Ihre Maytt umb hulle angerufen, damit solcher mutwil in zeiten gedempfet undt ausgefilget möge werden. Darauf haben Ihre Maytt den tag über einen geheimen Radt gehalten, was daselbst beschlossen wirdt die zeit gehen.

14.

Анонімна „Instructia na seim walni coronny w Krakowie na dzien szosty Miesziacza lutego Roku Panskiego 1595“.

Находиться після звіту Георга Бергмана та Весселя Міттендорфа з Кракова 29. вересня 1595 але хронологічно належить на початок року.

Oczim się tu szeroko nierozwodzacz chce się da P. Bog J. K. M. o wszystkim sniesz na Seimie straszna tam na tej ukrainie snacz jako y nieprzyjacel swawola zebrała się hela pierwy lotzostwa wielka gromada ktorzi chodzili w (niecítke slovo) Tureczkie zburzili y wyplądrowali Themnią, tam potim gromieni od tatar wroczeni sie do Braczlawia miasto y zamek osziedly domi zamieczky slacheczkie nalezdzaia slacti woiewoostwa Braczlawskie⁹⁾ niemalo pomordowali y prawie obyczaiem nieprzyacielskim woiaia te tam wloszci y one powoiowawszi y popustoziwswi dziala prochi y inne munitie z zamkow K. I. M. y ludzi Rieczarskiego stann zabrawszy y do dwunaszcie tysięczy cłowieka mając do Woloch wesli, ludzie Hospodara Woloskiego ktorzi sie im oprzez chezieli potrzikroć zbili, tak ysz samemu Hospodarowi niezicacz przislo a Kozactwo to Woloskoy ziemie pomisli swoy wojnie. Zaczim dochodzi to K. I. M. ze Tatarowie z ordi ziac się chczią

⁷⁾ Очевидно це королівський маршалок Петро Литвяновський.

⁸⁾ Андрій Ржечицький відомий як інстигатор 1585; Е. Барвінський, видавець Dyaryusz Sejmowe 1597 (Script. ger. Pol. XX, 539) назвав в іменнім покажчику інстигатором Пржелюбського (або Пржелібського); але в примітці в тексті (стр. 523) названо Пржелюбського прокуратором і в видрукуваного протоколу слідства над екзархом Никифором (стор. 478, 522—523) видно, що інстигатор і Пржелюбський — дві різні особи.

z Turki ktorzi za okolo Dunaia y wspieracz z Woloch kozaki. Czo iesly sie im to zdarzy to usz y stam tey stroni wrota do nasz otworzone a choczbi y te tam kozactwo odzierzecz sie moglo idzie o starganie przesz nie samsieczkie¹⁵ przimierza y zawiedzenie Rptej w sranki ztak poteznim nieprzyacziem. Więck y obespieczzenstwo (нечітке слово) ktore czy swowolny ludzie nie inaczi jako nieprzyacziel wojują; przeto trzeba otim radicz iakobi wzdy tey tam swowoley zabiezecz y one poskromicz y pokaracz.

15.

Константин Гізе та Ганс Торбергер з Кракова 1. березня 1595.

Gestriges tages wie Ihre Maytt Littawsche sachen gerichtet, haben die Landthoten Ihrer Maytt anzeigen lassen, wie sie berichtet das die Kosaken sich nach Kiofi solten nahen undt dahin begeben wollen, baten demnach Ihre Maytt wolte dem h. Feldheuptman¹⁶) befelich geben, damit dieses ihr vornehmen gehemmet undt in zeiten dem unglücke so daraus erfolgen köndte vorgekommen mochte werden. Hienebenst haben sie auch begeret, Ihre Maytt wolte die ionigen so den Kosaken zugezogen, undt noch toglich sich zu ihnen begeben, post curiam citiren. Welches alles Ihre Maytt zu thun beliebet haben.

16.

Вессель Міттендорф з Кракова, 26. квітня 1595.

Auss Ungarn kommet wenigk gewisser zeitung, ohne allein das der Turck in grosser aufrutung sein soll, auch die Tatern mit einer grossen anzal volckes uber die grentzen zu ziehen sich solten vormercken lassen. Die Kosacken haben mit hilf der wallachen Tehin uberialfen undt einnehmen wollen, sein aber von den Türcken ubereilet, also das bei 5000 Kosacken sollen geblieben sein. Sonsten spuret man allhie keine, preparation zum kriege, oder iekem volk solte angenommen werden.

17.

Той-же, Краків 9. травня 1595.

Chlopiczki ein kosack, der eine weil uber gefenglich gehalten, undt auf negst vorgangenem Reichstage offentlig angeklaget gewesen, ist heimlicher wise dauon gekommen.

18.

Ганс Торбергер та Георг Бергман з Кракова, 21. травня 1595.

Chlopiczki ein Kosack, von welchem vorhin E. E. W. geschrieben, das er von hinten auss dem gefengknuss entkommen, ist zu Tessen ereilet undt angetroffen worden: undt hat zwar derselbe, der ihme von Ihrer Maytt wegen nachgeschicket, ihn von dannen wegkfuhen wollen, aber man hat es ihme alda nicht gestattet, sondern sein sowoll der Chlopiczki, wie auch derselbe der nach ihme aussgeschicket beide gefenglich eingezogen worden. Dessenthalben dan Ihre Maytt an den keyser ein schreiben solten haben abgehen lassen.

19.

При звіті Ганса фон дер Лінде та Гергарта Брандеса з Варшави 11. вересня 1595 долучена копія з «Postulata do Krolia Je^o Mczi od Woiewodztw Wielgo Polskich».

2. Pochwalaia mądre y na obie stronie ostrozne a R. Ptei poziteczne postanowienie na przeslim sejmie, abi non obstante Comissione poslaniec bil do Turck, z uskarzeniem sie na Tatarsi o przesczcie ziem Coronnich. A iz widzą zwloke tak dluga od seimu do te^o czassu bić Rptej skodliwa, prosą abi Je^o Kro: M. poslanicza pretko poslać do Turck raczel, doloziwssi obnowi stroni Kozakow Nizowich, ktorzi swą wolią nad wiadomosc y rozkazanie Je^o Kro: M. iem niektore zamki splundrowali et ad explorandum mentem et voluntatem tego Tyranna.

6. Obieraia sie w Russi iakies nowe Regimenti. Bo iako pirwei tak y theraz choragwie czudze Nizowi Kozaczi podnessą. Jus nie Je^o Kro: M. za Pana maia. Ale kogo imogo mianua. Prossą abi Je^o Kro: M. rozkazac raczel Pa^o Hetmanowi, abi maiać woisko, theraz takie ludzie poskromiel. Gdiz ad officium niemoga inaczi prziwiedzeni bić bez woiska.

¹⁵) Гетьман польний Станіслав Жолкевський.

20.

Ганс Керкербарт з Кракова, 1. січня 1596.

Aus Littawen ist bishero zeitung gewesen von den kosacken wie sie Slucki verheeret undt ausgeplündert gehabt. Dem schaden zu begegnen, hat Ihre May. itzo dem Cracawischen herren¹⁹) neben noch etzlichen (mhere) Castellanen auferlegt, mit dem Wallachischem undt anderem kriegsvolck, wieder sie zu ziehen, undt ihnen nach zu eilen, nach dem sie sich auf Wolin begeben, undt verlauten lassen, wofern Ihre May. sie hart verfolgen wolte, den sie als den dieselben gegendt hermb verheeren undt verderben, undt endlich zu dem Moscoviter fallen wolten. Welches die zeit weiter wirdt erkleren.

21.

Той-же, Краків 21. січня 1596.

Heute ist auch aus Reussen zeitung kommen, das der Naliwaika der kosacken Obrister daselbst eine stadt mit namen Mogillow gar ausgebrandt hat. Undt gehet die rede fort unter den leuten das des regierenden Moscoviters bruder¹⁷) sich wieder die Polen rüset und sich dessen offentlig vorlauten lässt, mangesehen es Ihme von dem brudern gewheret wirdt.

22.

Ганс Торбергер з Кракова 20. лютого 1596.

Von neuen zeitungen ist allie weiter nichts, allein das das geschrey von den Kosacken von tag zu tag grösser wirdt, wie sich dieselben vest nherern, also das sie bis in die fünfzehntausent seint stark worden, der Naliwaika mit dem Loboda sich vereiniget undt verglichen auf gleiche beute, undt in ihre gesellschaft den Bischof von Kiow bekommen haben, undt täglich mhere anhang suchen, auch vorgehen das sie alle arme undt bedruckte leute, so zu ihnen zuflucht haben werden, wieder das Polen gewalt undt tyranny schützen wollen. In summa sich so weit vermercken lassen, als wen sie ein neue Republicam zu stiften gesonnen weren, zu welchem euch den auch, wie man sagt, der Naliwaika titulum Principis an sich soll genommen haben, undt sein anschlag itzo, wie man sagt, auf Lublin, undt wie etzliche sagen, auf Grodno gerichtet sein. Undt gehet die rede für gar gewils, das sie des Keisers ihanc führen. Was aber dieses geschrey für einen ausgang undt effect gewinnen werde, wirdt die zeit geben. Schicke E. H. hiebei neben auterem auch eine abschrift eines consilii, welches der Kiowische Bischof den Kosacken geben hat, wie ihm deuchte, das sie ihr regiment anfangen undt bestellen solten.

23.

Woisku zaporowskiemu pokazanie iassne iak stroni wichowania, tak thosz stroni wiecznego opatrzenia na Zadnieprzu, 1596.

Izbi thowarzystwo woiska Zaporowskiego bel kazdi pewni swe^o wichowania na Zadnieprzu, iako thesz y opatrzenia. Thedi kto bendzie Aciem Zadnieprzkim miał wiecznemi czassi za opatrzenie z swem polkiem Perciaslaw ze wsistkij futoramj, ze kto zaś będzie Hetmanem, miał za opatrzenie swe swim polkiem wiecznini czassi Lubno, ze wsistkij futoramj. Drugi polkownik, Pieczatuh, s swoim polkiem, ze wsistkij futoramj. Trzeci polkownik s swoim polkiem Stawie, ze wsistkij futoramj. Czwarthi polkownik s swoim polkiem Borispolie ze wsistkij futoramj. Piathi Polkownik s swoim polkiem Osthrz ze wsistkij futoramj. Ssosthi Polkownik s swoim polkiem Liutecz ze wsistkij futoramj. Siodmi Polkownik Homiel z swoim polkiem ze wsistkij futoramj. Ossmi Polkownik Cziczersk z swoim polkiem ze wsistkij futoramj. Dziewiathi Polkownik s swoim polkiem Propoisk ze wsistkij futoramj. Dziessiathi polkownik s swoim polkiem Kriczow ze wsistkij futoramj. Jedenasti Polkownik s swem polkiem Msczislav ze wsistkij futoramj. Dwanasti polkownik Radowil ze wsistkij futoramj.

Obiczai do obiezcia Perciaslawa.

Za rozkazaniem P. Woiewodi Kiowskiego Perciaslawianinom abi the pięć seth Kozakow w domach swich mianich podstepnim sposobem pozabiano y na lup obrocono: I ktory y lup, ktori odniesli Perciaslawianie na on czass z kozakow, abi dochodzili Kozaci przed Commissarzmi Je^o Kro Mczi na Perciaslawianach, iako przed Je^o M. P. Pretwiczem, P. Kozakowskim, P. Oriszczowskim. Na ktorich to Perciaslawianach Jech M. P.

¹⁹) Каштелян Януш Острожський.

¹⁷) Борис Годунов; останній в роді московських князів лінії Даніїла Федор Іванович був жонатий з його сестрою Іриною.

Commissarze o niesłusznym mordzie i upokorzeniu skazali więci na sto tysięcy złotych. Cze⁴ maczcie note s podpisem rąk Commissarskich w skrzyni swojej wojskowej. Ktore tjo pieniądze, jako sami Pereiasławianie swiatssa, summe belj niemala pieniędzy Kozakom słozeł, chcąc Kozaków za ten wistempok swoy przeidnać. Ktore pieniądze P. Woiewoda Kiowski od Pereiasławian wzięwszy, sobie przywłaszczel, a Kozaki przy decrete Commissarskim zostawiel. W ktorej summie prikazanej przez decret Commissarzow wiborniebi mogli wyecliac Kozaci w Pereiasław.

Drugi zassie sposob jest do obietcia wsistkiego Zadnieprza. Iz na pisanie J. M. P. Hetmana Coronnego¹⁹⁾ woisko Zaporowskie chcąc dogodzić rozkazaniu Je M do tego, aby mogli belj jaką przisluge uczinic Je^o Kro: M. P. swemu y wsistki R. P. na co kostu swego niemalo nalozeli niebespieczestwa y trudu niemalessego podejmowali, trudząc sie do Wołoch z niemalem woiskiem swem, ktorego moglo biez okolo m. 20. A iz kazdy sluga jest godzien zaplatiti swojej; przeto zaplatiti dochodząc na Je^o Kro: M. P. swoim y R. P. godna y slusna rzecz jest przykladem żołnierzow Zamborskich obiac na wsistko woisko, wsistko Zadnieprze. Co gdi Je^o Kro: M. y wsistka R. P. przyczini sie do wiacliania Kozackiego w Preislaw, do tego y we wsistko Zadnieprze, thedi abi nieplaczil wam thei summi Pereiasławskiej przez Commissarze Je^o Kro: M. na Pereiasławianach skazanych. Jako thoss zebi y thego wassego trudu do Wołoch summa niemala wam niagnadzal, niez pewnieissego nierozumien, iedno ze będzie wam chejal w tich summach puszczić y ostatek Zadnieprza, przestając od was raczej na trzech albo na czterech tysiacy pewnego woiska wiecznemi czassi za wsistkie Zadnieprza, na wszelaką potrzebe, bądź Je^o Kro: M. samego, bądź thes y R. P. krolestwa Polskiego, lakas gdi sie obaczicie w pozitkach Zadnieprzkich, moziecie wibornie y więci Je^o Kro: M. woiska postampić, chcąc sobie większą laske Je^o Kro: M. y wsistki R. P. poziskac. A czo sie thicze stroni możnich maiełnosci Slacheczkich, ktore są na Zadnieprzu, thedi chcąc sie Je^o K. M. contentować kilą tysiacy pewnego woiska od was z Zadnieprza, moze jem kedi indziej opatrzenie dać, albo powinni będą rowną powinosc z woiskiem Zaporowskim cziagnac pod rozka(z)niem²⁰⁾ X¹¹¹ wassego. Thes y inssi obiwatele wsistkiego Zadnieprza uczinie będą powinni. Ktore podanie moje w. m. raczie za wdzięcne odemnie przyac, iako od the^o ktory wam z dusze na Zadnieprzu ziczi postanowanie, statecznego do thego dobrego mienia y slawj niesmiertelnj u swiatka wssistkiego.

A izbiscze w. m. belj pewniej laski mej przeciwiwo sobie, thedi na znak thego naprzod odkaznie w. m. stho tysiacy kop Litewskich conditionaliter, w ktorich iestem ukrzwdzonoj od Urzędu Zamku Kiowskiego. A potlim za powodem P. Woiewodi Kiowskiego uczinil z nissemi pospolu uczesnikamj skarbu iego. Do tego gwałtem mi widarlj z ruku, thegoz dnia y poddanego mego, przez ktore^o bil w zachowaniu w grodzie Rachunkowim skarb od czassu niemale^o. Cze^o jest dobrem swiatkiem wsistek Urząd Miasta Kiowskiego, przed ktoremim opowiadal przedownie gwałt miie uczinionej. Ktore summi, gdi w. m. będziecie raczeli mi na P. Woiewodzie Kiowskim y Urzędzie iego pomoc dochodzić, thedi na garlie sie swem opisując, czego snadnie za pomoczą Bożą z wielu miar dostampicie, bi thes nawet y maiełnoszczami swemj nieli thego skarbu gwałtownie prziplaczac. S ktori miar skarb swoy woiskowj, moglibiscze niepomala, ilie dwiema kroć stho tysiacy złotych spanossic y niedostatkow swich powetowac, a miie z Capitula Biskupstwa Kiowskie^o pięciadziesiat tysiacy złotych na zbudowanie Koscziolow y opatrzenie iech poratowac. Poniewas thien ten skarb bel Biskupa Kiowskiego przodka moiego. A za chlopa mego ktory mi jest gwałtem wzięti pięczseth grziwien ja na zbudowanie spitalu y opatrzenie iego na P. Woiewodzie Kiowskim odkaznie.

Drugi dług w. m. odkaznie na woiskową potrzebe u P. Iudzila dworzaniina naszego trzi tysiacy kop litewskich ktore bil wziął z poddanych Kossuskowskich y pozitkow wsistkich przez trzi latha. A tjo na wistawienie na potrzebe R. P. iako thoss y Biskupstwa mego sta koni. Czemu iz dossic wedle obwiąsku nieucziniel za częsthim upominaniem moim wolno w. m. będzie u niego tich trzech tysiacy kop dochodzić według zdania y upodobania wassego.

Trzeci upominek na potrzebe woiskową dam w. m. kilkanascie zbiegow u Mieszczan Kiowskich, ktorzi zbiegli do nich z maiełnoszczami swemi z grantu Biskupstwa Kiowskiego, ktorich zbiegow, gdibim sam prawnie dochodziel, musielibimj albo zbiegi wraczac z maiełnoszczami iech, albo gdziebi niechzieli musielibimj za kazdego zbiega wedla statutu po pięcziseth grziwien zaplaczic. W czim sie y wam mussa z kazdi miar iszczic.

Do teo odkaznie puskarzom woiska w. m. wsistkiego u Ssatkowskiego Arendarza mego za osm lath Arendj niezaplaczonej od klutki Kartowniczi, po trzi taleri rachniac, przez osm lath talerow 24.

Nawet s chudobi a z wigarlowanej wislugi swei date do w. m. na potrzebe

¹⁹⁾ Каяцлер Ян Замойський.

²⁰⁾ Тут кінчається рядок і склад пропущено при розділенні слова.

woiskową Karzełme Biskupa w Kiewie na rok ieden: w ktorej gdi w. m. Kaczmarza swego przez rok będziecie chowali przewaznego a ktemu zmislnego, uczini to w. m. przinamniej 1000 złotych.

Z inssich wiele pozitkow pokazalo bi sie to w. m. przez nie, gdibiscze nie chcieli sluchac a zemna w jedni stateczni lidze stanac. Bo iako P. Bog dal bel ludu Izraelskie(ma)²¹⁾ Moizeza misternim sposobem za X¹ y Wodza abi bel z niewoli iech Egipski za morze na bith lepssi zaprowadzil: Tak miie thes Pan Bog misternim sposobem dla wass luda Kozackiego na the kraine przeizral, abim wam bel wodzem za Dniepr, dla lepssi swobod y dobrego mienia wassego. A iako Joseph Patriarcha Egipski družba moy prawie wsistek swiat obronil bel przemislew swim przez siedm lath od glodu wielkiego, tak wi thes gdi sie przemislew moim fundowac będziecie statecznie na Zadnieprzu, thedi y s potomstwem przez siedm seth lath nieliko z X^m swim zacznim slugac będziecie, ale y od glodu nigdi umierac niebędziecie, a po siedm seth lath las pewnego sie sądu Bozego przisle^o spodziwacie.

Consilium Josephi Wereszinski
Episcopi Kioviensis Kosacis porrectum.

24.

Даніель Торнай з Варшави 20. березня 1596.

In gemein wirdt hier gesagt, das die Cosacken geschlagen undt selbst der Naliwaika solte gefangen worden sein. Aber ich kham nichts gewisses hierin erfahren.

25.

Даніель Гіренберг, Бартель Шахман та Георг Бергман з Варшави 8. квітня 1596.

Diese tagē ist alhie ihm gehen gesagt worden das der her Polni heubtan Solykewsky mit den Niskosacken soll getroffen haben und das auf unserm seiten vile erlegt und der Her Solykewsky selber gefertlich soll gethanzen sein werden.

26.

Даніель Гіренберг, Ганс Торбергер, Бартель Шахман та Георг Бергман з Варшави 11. квітня 1596.

Letzlichen haben wir auch noch die eine (нечітке слово) das die vorige zeitung von der niederlage der usserigen wider (нечітке слово) ihm zweifael gezogen, und wil eine contraire zeitung kommen wie endlich die Niskosacken geschlagen und denen bis ihm die 1200 erlegt worden sein.

27.

Ті-ж самі, Варшава 20. квітня 1596.

Von den Kosacken ist gestuiges tages zeitung licher kommen, das sie alle auf heupt erlegt sein, undt der Naliwaika allein davon kommen.

28.

Ті-ж самі, Варшава 23. квітня 1596.

Von den Kosacken hat sich die zeitung gar verendert, undt zwar also, das es die Polen auch zimlich sollen getroffen haben, was daran ist, wirdt die zeit geben.

29.

Ті-ж самі, Варшава 29. квітня 1596.

Ubersenden allein E. E. W. etliche specialiteten von dem treffen, so zwischen den Polen undt Kosacken hungt zeschellen ist, davon wir am nechern auch gedacht haben²¹⁾.

²¹⁾ Тут кінчається рядок і склад пропущено при розділенні слова.

²²⁾ Ці документа на жаль не доховалися; може дасться їх відшукати в якійсь іншій реповитурі.

30.

Йоган Керкербарт з Варшави, 26. червня 1596.

Von neuen zeitungten ist vor gewiss, wie ich berichtet bin, hieher geschrieben werden, das der Naliwaika gefangen sey, wie er kurtz zuvor den Loboda mit seiner eigenen handt umgebracht hette.

31.

Той-же, Варшава 1. липня 1596.

Vom Naliwaika continuiert sich die zeitung, das er gewiss gefangen undt auch schon zu Samończ beym H. Grosseantzler in verwhanung sey. Wobey auch gemelt wirt, das man einen merklichen schatz von baarem golde undt (sic!) silber mit ihme bekommen habe, undt das solches an Ihre May, selbst geschrieben sey. So ist auch am nechst verschienen freytage, welcher wer der 28. Juny der Niesskowski²²⁾, so alhie noch vom reichstage her gefangen gehalten worden, darumb das er sich zu den Kosacken geschlagen hatte, mit dem schwerte für des H. Marschalcks²³⁾ thiire gerichtet.

32.

Той-же, Варшава 10. липня 1596.

Von newem zeitung ist dieses alhie, das die gewisse zeitung von des Naliwaika gefengnisse itzo wiederum in zweyfel gezogen wirdt von denen die sagen, das er aus der gefengnisse entkommen sey.

33.

Йоган Керкербарт та Георг Бергман з Варшави 20. липня 1596.

Vom frembden neuen zeitungten ist sonst alhie nichts vorhanden, als das teglich confirmiert wirdt, das man den Naliwaika gefenglich herbringen werde.

34.

Ті-ж самі, Варшава 20. липня 1596.²⁴⁾

So ist man des Naliwaika auch, welcher gefenglich soll anhero gebracht werden, täglich alhie erwartend.

35.

Ті-ж самі, Варшава 1. серпня 1596.

Es wirdt daneben auch von der Lemburg anhero geschrieben von dato 20. July, das der Naliwayka auf dieselbe zeit aida zur stette gewesen sey. Wie auch an Ihre May, itngst ein schreiben kommen, das er in wenig tagen alhie soll gestellet werden. Das also von seiner verhaftung nu mhere nicht zu zweyfel ist.

36.

Йоган Керкербарт з Варшави, 8. серпня 1596.

...undt ist man auch des Naliwaika noch eben wie vor etlichen wochen, tag teglich gewertig.

37.

Той-же, Варшава 12. серпня 1596.

Ob nun wol nach der Zeit ferner nichts in der Stadt sachen fürgelaufen so zu berichten von nöthen, auch nicht den judicijs aller seits gar stille ist, hab ich dennoch bey fürgefahenen gelegenheit E. H. zuverstendigen nit unterlassen sollen, das man heute recht

²²⁾ Інші джерела (Script. rer. Pol. VIII, 44–45) називають цього невдалого посередника між Наливайком і королем Машковським.

²³⁾ Звітодавець мабуть має на увазі великого коронного маршалка; ним був Макола Зебрядовський, що саме перебрав ліску після Прокопа Свняського. Однак не виключає, що це міг бути і маршалок трибуналу коронного Петро Стржембоні.

²⁴⁾ Sic! Два звіти з датою того самого дня.

im mittage den Naliwaika alhie eingebracht. Wardt aber zuvor auf Jasdowa²⁵⁾ zu Ihrer May, geführt, entweder das Ihre May Ihn zu sehen begeret, oder das er derselben also presentiert würde; von dannen gleich nach der Stadt. Vor ihme führen 7. oder 8. kutschen, zu 6. auch 4 rossen derer Edelleute so Ihrer May Ihn uberliefert, denen folgten 18. pawren wegen auf deren ieten ein gegossen feltstucke lag, so von den Kosacken eröbert worden. Darauf folgten gleich die gefangenen Kosacken erstlich Naliwaika selbst auf einem schlechten Kutschen mit zween rossen, hernach die andern, zweer undt zween auf einer kalessen ihrer 12. personen. Umb die gefangenen heer giengen von beiden seiten Ihrer May, heiducken in gewöhnlicher ordnung. Sie zogen aber in der solennitet durch die stadt aufs schloss, für der alten Königinnen logement vorbey, welche den Naliwaika zu sehen begeret, derowegen sich auch offenbar in ein fenster gestellt hatte. Der Naliwaika aber, wie er gleich vor den ort kam, da die alte königinne stundt, undt der kutschen darauf erfasst ein wenig stille hielt, riechet er sich auf die füsse, undt wendet sich mit blossen haupte gegen der königinne, undt blieb also ein wenig bestehen, hernach setzte er sich wieder nieder, undt wardt also fortan durch das schloss wieder in die Stadt vors rathaus geführt, daselbst mit seiner gesellschaft unter das rathaus in der kerker verwahret. Er ist von person ein feiner kerl, starck undt gerade von leib, dem ansehen nach eines züchtigen undt aufrichtigen gesichts, gibt keinen geberden einiezer kleinmütigkeit oder erschrockenheit von sich, also das er von vielen ist beklagt worden, das er seine tugent undt manheit nicht zu befüderung des vaterlands viel mhere, den zu dessen vertrib angewendet hat. Itzo vermeinet man das er in dem gefengniss bis auf den reichstag wirdt gehalten werden.

38.

При звіті Йогана Керкербарта з Варшави 25. вересня 1596 на окремих долучених листках паперу: «Newe Zeitung von Hofe aus Warschau».

Den 23. Tag, umb 9 uhr ist die execution des Herrn Marschalcks decrets, so an vergangnem Sonabend gesprochen, gegen den Kossobuczki und Pawlowski des Naliwaiko gesellen, durch dem Patkowski einen Procurator²⁶⁾, bey dem Proziński²⁷⁾, der ihrer alter Przištav ist, Laczinski²⁸⁾ und Sczerbic²⁹⁾ vom L. Marschalck der zu deputierten Richtern auf dem Rathaus geurgieret, die welche auch, obwol die beyden eingewandt, das sie unschuldig wehren undt begehret einen zustellen, der sie überweisen mücht, das sie der Edeltent hof und güter geplündt oder sonst einen das allergeringste weggenommen hetten, sie wehren auch nicht eins in Litauen gewesen, über das andere, so dort beuelich und Rädffürern gewesen, frey gelassen sein, auf dies des Instigatoris letzte allegation, das sie in recenti crimine cu(m) hostib(us) patria herkhommen, ex singulari clementia Regis, mit der scherffe des Schwerts das leben abgesprochen oder ja vielmehr das Kön: decret publiciret worden. Sindt drauf vor die Statt zu kleiner Pfortl mit Kön. und Herrn Cron Marschalcks hungarischer guardi an die Weychsel abgefaeret, und nach dem sie bayde mit Pater Bernhardo zimlich getrost auf den knien gebetet hetten, einer dem andern umb den Halss gelassen, und also gute nacht von einander genommen. Als aber schon der Scharfrichter in streich war, den Kossobuczki zu richten, und er sich gewendet, hat des Halses gefaillet und eine in die barken hienein gehawen, davon er zwar gefallen, jedoch von sich selbst den kopf wieder aufgerichtet, undt die handt drauf gelegt. Auf benedes Sossnowski, welcher ein Ertister ist über des Marschalcks Schargauten, hat der Scharfrichter wieder zu hawen wollen. Mast aber davon absehen und ist stracks zum baldiren getragen underwegen gestorben. An dem Pawlowski, der etwas getröster wahr, hat der Scharfrichter besser sein kunst bewiesen. Gott wolle des Palden ein fröliche auferstehung verlihen...

39.

При звіті Йогана Керкербарта з Варшави 26. вересня 1596, на окремих листку паперу.

Die vergangene nacht seindt von des Naliwaiko gesellschaft in beysein des Droziński und Laczinski, der Skarpetka, Ostrowski, Iwasko und Mokrski peinlich examiniret werden. Sollen auch auf alle Interrogatorien alles bekant haben. Aber vom gelt nichts

²⁵⁾ Ujazdów.
²⁶⁾ Niesiecki VII, 259 i IX, 126 пахує цей рід до гербу Тжаска з Поділля. „Jan Patkowski doświadczonego w Polsce i w Węgrach męstwa, umarł 1617 r. Przecław robotca w ziemi Drohickej 1611.“
²⁷⁾ Королівський дворянин Вацлав Дрожанський.
²⁸⁾ Ян Лончинський, писар гродський краківський і земський перемашльський.
²⁹⁾ Павло Щербич, снідик і писар львівський, секретар орв королівським дворі.

zustehen wollen, worauf dan in ein besonders gefänknuß gelegt. Heut sindt ihnen die eysen von füssen herunter geschlagen, auch beuolen, das sie sich mit Gott versonen, wie auch schon Pfaffen bey sich gehabt.

40.

**При звіті того-ж з Варшави 2. жовтня 1596, на окремім листку паперу:
«Auss Warschau den 1. Octobris 1596».**

Den 28 umb 6 Uhr frue sindt vier Kosacken bey dem selben Thurm, da sie nach der Peit gesessen, gericht worden, der Ostrowski, Scarpethka und Corssolowski (dem ich vor diesem Mokrski geschrieben) haben öffentlich ausgesagt, das der Iwanasko, der zuletzt abgehawen, und viel getröster soll zum Tot gangen, unschuldig sey. Aber es hat nicht verschlagen wollen.

41.

**При звіті того-ж з Варшави 14. жовтня 1596 на окремім листку паперу:
«Aus Varschau den 12 octobriss».**

Den 5 Octbr. Diese vohrige nacht ist der Naliwaiko mit seiner gesellschaft ein jeder insonderheit für dem H. Marschalk gewesen, der ime und anderen furnembsten soll mit der Tortur gedrawet haben, da sie in der gute nicht würden beckhemen, warumb er sie getraget.

Den 8 Octbr. Diese vergangene nacht ist der Saula und Szostak von den andren abgesondert, und in dem Thurm, da man pilegt zu peinigen, gefureret, auch sindt inen die haar von ganzen Leib mit ein schermesser abgeschmieten, In dem vornemet wirdt das sie bezaubert seyn, damit sie nichts beckhomen solten.

Den 9 Octbr. Diese vergangene nacht seint obgenannten zween Kozaken peinlich examiniret, was bey ime verschlagen noch nicht bewusst. Ich besorge zwar, das sie etwas sonderlichs beckhandt werden haben, dennach der H. Cron Marschalk, welcher biss hero, wegen des Febers bey Ir Mt gemist, in so regen wetter zu schloss bey Ir Mt allein gewesen.

Den 11 Octbr. Seindt der Saula und Szostak für des Herrn Cron Marschalks besammit, so zu negst des Cardinals Bathori¹⁹⁾ gewonlicher herberg gelegen, nach Mittag mit dem Sewerdt gericht worden, welcher köpfe an die strassen auf Pfäl gestreckt worden.

42.

**При звіті того-ж з Варшави 27. жовтня на окремім листках паперу:
«Aus Warschau den 26 Octobriss 1596».**

sub dato 15 Octbr. Diese vergangene nacht hat man den Naliwaiko schlafen lassen, da er von 10 an, aus beuelich Ir Mt von den hungern mit wachen also gepeinigt worden, das er schier von sinnen khommen were, darauf dan angestellt, damit man etwas von ime in rasenden nit erfahren möcht. Am vergangenen Sonabend und Sontag hat ime der H. Marschalk für sich gehabt und mit ime exostuliret. Gestern ist der Bobolia bey ime ein gute weil auch bey der nacht gewesen, und nachdem er ime examiniret, ein stundt zu schlafen verganget, aber aus gunst der hungern hat lenger dan 2 stundt geschlafen, daß ihr viel so ein Mitleyden gehabt, das sie auch zur wachit andere erkauff haben, damit sie ime khein uberlast zu fuegen möchten. Diese zuwiedern denen so wollen sagen, das er von kheinem gelt wissen will, berichten mich, das er gestehen soll, das er in einem ochsenhaut etwas geltes in die erden vergraben, aber es könnte kheiner denselbigen ort finden, alss er allein, und alhierkunte er auch dieselbe stell nicht beschreyben, ob sie ime gleich die höchste marter anlegen solten. Dasselbe soll er auch aussdrucklich sagen, das er denselbigen, welch ime solches gelt helien begraben, mit aygner handt umgebracht, damit es verschwigen bleiben möcht.

sub dato 18. Heut frue haben ihr zween Kosacken, der Duca, sonor gestern, und Olijwka, so gestern, nachdem sie wol erstlich ein jeder insonderheit mit dem Tott geengstiget, freygelassen. Ir Mt da sie aus der Mess gangen, ein füess faall gethan, und für die begnadung gedancket, der erste soll wol kheine schuld haben. Aber ander hat dessen zu-genossen das er in den wisten Veldern ein berumbter wegfuher ist. Was mit dem Naliwaiko werden wirdt, die andere wochen wirdt nu ausweisen.

sub dato 19. In gemeinen reden habe gehert, das etliche herrn vor dem Naliwaiko solten intercediret haben und insonderheit ihr vierer wollen vor ime burg werden, das er getrey wirdt. So wie aber ich nicht erfahren khan, wer dieselben sein, also zweifel ich

¹⁹⁾ Кардинал Андрий Баторій, епископ Ермелянду.

sehr dran, das er loss khommen sollt, den das herrn Cron Marschalks herrn Unter Canzlers²¹⁾, Sczirbiczes und Lanczinsskiss den nachmittag gehaltenen Ratschlag ich khan nicht anderst auslegen, den das ime gelten wirdt, wiewol ime der H. Marschalk selbst, wie auch der Bobolia in nahmen Ir Mt ein guten Trost gaben.

43.

**При звіті того-ж з Варшави 27. листопада 1596 на окремім листках паперу:
«Aus Warschau den 28 Nouembriss 1596».**

Dan der Taterscher Legation zwey Puncte: Nemlich das Er²²⁾ den jährlichen Präsent, und abschaffung der Kosacken von Zaporow begehret.

44.

**При звіті того-ж з Варшави 22. грудня 1596, на окремім листках паперу:
«Auss Warschau 1596».**

Den 13 Decembris umb 9 Uhr des morgens ist der Mikutka einer von des Naliwaiko geselschaft für des Herrn Lith. Marschalks²³⁾ Losament Sczalapskis Hause (der wol getrost zum Tott gangen, und wie er auf den Platz khommen zum allerersten gebeten, das ime der Hencker nit solte anrueren. Dan, nach dem er sich selbst, auf dem stroe, das ime unterpreitet war, biss an die Leimet kleider aussgezogen het, von allen gute nacht genohmen) nur in einem grünen Rockh, dessen einem Ermel er auch fahren lassen, abgehauen. Er kunte sich nicht in der erste in den Possen schickhen fielleicht in der meinung, das er dem Kopf also solte sinckhen lassen, wie zum Sabel, hat es aber also gelernet, das man ime im Sarch wegtragen musst. Sein kopf ist aufm Pfäl gesteckt.

Alss nun dieser gelegen, ist sein gesell der Iwasko zugetreten in meinung das er auch an den reyen sollt, zumassen er auch gestern bestellet war. Wie er aber den oberrock ablegen wollen ist ime durch dem Drozinski in nahmen Ir Mt die Begnadung seines Lebens angesagt, damit er sich an dem spiegelh und den andern das was er gesehen, verkundigen sollt. Vor welche Botschaft er dem Drozinski mit einem Fussfall gedancket.

45.

**Константин Гізе, Георг Бергман та Даниель Гайн з Варшави
11. лютого 1597.**

Wir vernemen auch, das man den Naliwaika, welcher bis dato alhie in Verhaftung gehalten, diese tage peinlich fürgehabt, undt mit ihm zum schwerte fortiharen wollen. Ist aber gleichwol das urtheil unwissendt aus was ursachen, wiederumb eingestellt, undt bis dato also verblieben.

46.

Даниель Торнай з Варшави 8. червня 1597.

sub dato 1. Juny. Von den drey Kosacken, so von Ihrer Mt begnadet, ihrer zween, der Duca und Mikutka, sollen ietzo neylich ihren herren ernardet haben, und mit dem raub unter ihre vorige geselschaft entflohen sein.

²¹⁾ Ян Тарновський, підканцлер.

²²⁾ Іззі II-Грей.

²³⁾ Криштоф Микола Дорогостайський.

Література.

(В дужках цитатне скорочення).

- Аделунг Ф., Критико-литературное обозрение путешественников по России. Перевод А. С. Клеванов. Чтения Московского Общества Истории и Древностей Российских 1863, II (Аделунг).
- Акты издаваемые Виленскою Археологическою Коммиссиею т. XIX изд. В. Площанский. Вильна 1892 (Площанский, Акты).
- Акты относящиеся к истории Западной России собранные и изданные Археологическою Коммиссиею, т. IV. Петербург 1851 (АЗР).
- Акты относящиеся к истории Южной и Западной России собранные и изданные Археологическою Коммиссиею, т. I (1361—1598). Петербург 1863 (Акты ЮЗР).
- Антонович В., К истории поселения Наливайка. Киевская Старина т. 55, 1896 (Антонович, КС).
- Дневник новгородского подсудка Федора Евлашевского изд. В. Антонович. Киевская Старина т. 14, 1886 (Евлашевский).
- Антонович В., Коротка історія козащини, 2 вид. Коломия (1912) (Антонович).
- Археологический Сборник документов относящихся к истории северозападной Руси издаваемый при управлении виленского учебного округа, т. I, II, V, і VII. Вильна 1867—1871 (Арх. Сб.).
- Архив Юго-Западной России издаваемый Коммиссиею для Разбора Древних Актов ч. I, III і VI. Київ 1859, 1863 і 1876. (АЮЗР).
- Archiwum Jana Zamoyskiego т. III. Варшава 1914.
- Archiwum Domu Sapiechów, wyd. A. Prochaska т. I. Львів 1892 (Archiwum Sapiechów).
- Archiwum Domu Radziwiłłów. Scriptores rerum Polonicarum т. VIII. Краків 1885 (Script. rer. Pol. VIII).
- Baliński M., Lipiński T., Starożytna Polska pod względem historycznym, statystycznym і geograficznym opisana, т. III. Варшава 1846 (Baliński-Lipiński).
- Барвінський Е., Причинки до історії вносин цесаря Рудольфа II і папа Климента VII з козаками р. 1593 і 1594. Записки Наукового Товариства ім. Шевченка X, Львів 1896 (Барвінський).
- Kronika mieszczanina krakowskiego z lat 1575—1595, wyd. Henryk Baruzc. Краків 1930 (Baruzc).
- Leon Białkowski, Na rubieży podolsko-ukrainnej (w. XV—XVII). Kwartalnik Historyczny 39, Львів 1925 (Białkowski).
- Dalszy ciąg chroniki Marcina Bielskiego, wyd. K. J. Turowski. Сянік 1856 (Bielski).
- Bohomolec F., Życie Jana Zamoyskiego, kanclerza і hetmana wielkiego koronnego, krakowskiego, bełskiego, malborskiego, dorpackiego, knyszynskiego, grodeckiego, jaworowskiego etc. etc. starosty, wyd. K. J. Turowski. Краків 1860 (Bohomolec).
- Г. Левассер де Боплан, Описание Украины. Петербург 1852 (Боплан).
- Broel-Plater Wl. St., Zbiór pamiętników do dziejów Polski т. II, Варшава 1858 (Broel-Plater).
- Бузук П., З лінгвістично-історичних матеріялів. Праці Одеської Центральної Наукової Бібліотеки, т. I, Одеса 1927 (Бузук).
- Ka. Jana Wielewickiego S. J., Dziennik spraw domu zakonnego oo. Jezuitów u św. Barbary od r. 1579 do r. 1599 (włącznie). Scriptores rerum Polonicarum, VII. Краків 1881 (Script. rer. Pol. VII).
- Wierzbowski T., Materjały do dziejów piśmiennictwa polskiego, т. I, Варшава 1900 (Wierzbowski).
- Winkler E., Projekt biskupa Wereszczyńskiego regularnej armji polskiej na kresach. Przegląd powszechny т. 153—154. Краків 1922 (Winkler).
- Volumina legum, II. Петербург 1859.
- Reinholdi Heidensteinii secretarii regii rerum Polonicarum ab excessu Sigismundi Augusti libri XII. Франкфурт н. М. 1672 (Heidenstein).
- Гермайзе О., Україна та Дон. Записки Київського Інституту Народної Освіти т. III. Київ 1928.
- Hirn I., Die Renuntiation des Deutschmeisters Maximilian auf Polen und die damit zusammenhängenden Ereignisse. Mitteilungen des Instituts für oesterreichische Geschichtsforschung IV Ergänzungsband. Інсбрук 1893 (Hirn, Ergänzungsbd. IV).
- Грушевський М., Історія України-Руси т. VII, Київ—Львів 1909 (Грушевський).
- Грушевський М., Матеріяли до історії козацьких рухів 1595—1596 рр. Записки Наукового Товариства ім. Шевченка XXXI—XXXII, Львів 1899 (Грушевський, ЗНТШ).
- Huber Alfons, Geschichte Oesterreichs, Bd. IV. Gotha 1892 (Huber).
- Hurtmuzaki E. de, Documente privitoare de la istoria Romanilor, т. III, III, IV, XI і XII (два останні видав Н. Йорга). Бухарешт 1880—1903 (Hurtmuzaki).

- Gacki I., Benedyktyński klasztor w Ścieciechowie według pism і podań miejscowych. Радом 1872 (Gacki).
- Голубев С., Петр Могила и его сподвижники т. I. Київ 1882 (Голубев).
- Goos R., Oesterreichische Staatsverträge. Fürstentum Siebenbürgen (1526—1690). Відень 1911 (Goos).
- Górkka Olgierd, Stan badań і zadania historiografji stosunków polsko-rumuńskich. Pamiętnik IV. powszechnego zjazdu historyków polskich w Poznaniu 6—8 grudnia 1925. I. Referaty. Львів 1925.
- Grabowski Tadeusz, Piotr Skarga na tle katolickiej literatury religijnej w Polsce wieku XVI. 1536—1542. Краків 1913 (Grabowski).
- Grabowski Tadeusz, Historia literatury polskiej od początków do dni dzisiejszych 1000—1930 т. I.
- Grabowski Michał-Przeddziecki A., Zródła do dziejów polskich т. II, Вильна 1844 (Grabowski-Przedziecki).
- Григорович Иоани протоперей, Переписка пач с російскими государями в XVI веке. Петербург 1834 (Григорович).
- Dyaryusze і akta sejmowe z roku 1591—1592 wyd. E. Barwiński.
- Scriptores rerum Polonicarum XXI, Краків 1911 (Script. rer. Pol. XXI).
- Dyaryusze sejmowe r. 1597, wyd. E. Barwiński Scriptores rerum Polonicarum XX, Краків 1907 (Script. rer. Pol. XX).
- Доманицький В., Причинки до історії поселення Наливайка. Записки Наукового Товариства ім. Шевченка XL, Львів 1901 (Доманицький, ЗНТШ).
- Доманицький В., Козащина на переломі XVI—XVII в. (1591—1603). Записки Наукового Товариства ім. Шевченка LX—LXIV і особною книжкою, Львів 1905 (Доманицький).
- Dubiecki M., Kudak twierdza kresowa і jej okolice. Варшава 1900 (Dubiecki).
- Эварянцкии Д. И., История запорожских козаков т. I—II, Петербург 1892—1895.
- Ефименко Александра, Очерки истории правобережной Украины по Г. Ролле. Киевская Старина т. 45, 46 і 47, 1894 та «Южная Русь» I, Петербург 1905.
- Жерела до історії України-Руси т. VIII вид. I. Крипякевич, Львів 1908 (Жерела).
- Pisma Stanisława Żółkiewskiego, wyd. A. Bielewski. Львів 1861 (Pisma).
- Listy Stanisława Żółkiewskiego, wyd. J. T. Lubomirski. Краків 1868 (Listy).
- Жукович П., Сеймовая борьба пранославного западнорусского дворянства с церковной уней до 1609 года. Петербург 1901 (Жукович).
- De transitu Tartarorum per Pucutiam, anni 1594 epistola od Ilinum et Rdissmum dominum Cynthium, S. R. E. Tit. S. Georgii Cardinalem Aldobrandinum: ab Ill. Dno Jo an. de Zamoscio, R. P. Supremo Cancellario, et Exercituum Generali missa. Краків 1594.
- Vrayc relation de la defaicté des Tartares et Turcs faicte par le seigneur Jan Zamoyski. Paris 1859.
- Zwierzadło Rzeczypospolitej Polskiej na początki roku 1598 wystawione, wyd. K. I. Turowski. Краків 1859.
- Źródła dziejowe, т. IX — Księgi podkarpackie z czasów Stefana Batorego, wyd. A. Pawiński; т. XX, XXI, XXII Ukraina (Kijów-Braclaw), wyd. A. Jabłonowski. Краків 1881, 1894, 1897 (Źr. dz.).
- Jsorescu C., Alcuni documenti inediti della fine del cinquecento. Ephemeris Dacoromana II. Anuario della Scuola Romana di Roma. Рим 1924 (Jsorescu).
- Jorga N., Acte si fragmente cu privire la istoria Romanilor, т. I—II. Бухарешт 1895—1896 (Acte si fragmente).
- Jorga N., Studii istorice asupra Chiliei si Cetatii-Albe. Бухарешт 1900 (Studii istorice).
- Jorga N., Geschichte des rumänischen Volkes im Rahmen seiner Staatsbildungen, 2 Bde. Гота 1905.
- Jorga N., Geschichte des Osmanischen Reiches, Bd. III. Гота 1910 (Jorga).
- Каманин И. М., К вопросу о козачестве до Богдана Хмельницкого. Чтения Киевского Исторического Общества Неистора-Летописца т. VII, Київ 1894 (Каманин).
- Кантерев Н., Характер отношений России к православному востоку в XVI и XVII столетиях, Москва 1885 (также «Чтения в Обществе Любителей Духовного Просвещения 1883—1884») (Кантерев).
- Konarski Kazimierz, Charakterystyka stanowiska międzynarodowego Polski na przełomie XVI і XVII wieku. Przegląd Historyczny XX, Варшава 1916.
- Korbut G., Literatura polska od początków do wojny światowej т. I (od wieku X do końca XVII) 2 wyd. Варшава 1929 (Korbut).
- Korzon T., Dzieje wojen і wojskowości w Polsce, т. II. Краків 1912 (Korzon).
- Костомаров Н. И., Южная Русь в конце XVI века. Собрание сочинений, книга 1, т. III. Петербург 1903 (Костомаров).
- Хеллерол А. Д., Histoire des Roumains I (до 1633). Париж 1896 (Хеллерол).
- Кулиш П., История воссоединения Руси, т. II. Москва 1875 (Кулиш).

Кулиш П., Матеріалы для истории воссоединения Руси, т. I. Москва 1877 (Кулиш, Матеріалы).
 Кулиш П. (без імені автора), Почини ліхоліття ляхського і перші козацькі бучи. „Руська Письменність“ Твори П. Кулиша т. VI, Львів 1910.
 Kutrzeba St. wyd., Akta sejmikowe województwa krakowskiego t. I (1572—1620), Kraków 1932 (Kutrzeba).
 Лапо-Давилевський А. Д., Из старинных сношений России с западною Европой. Журнал Министерства Народного Просвещения 1884, кн. V.
 Lewicki Kazimierz, Książę Konstanty Ostrogski a unja brzeska 1596 r. Львів 1933.
 Lepszy K., Walka stronnictw w pierwszych latach panowania Zygmunta III. Prace krakowskiego oddziału Polskiego Towarzystwa Historycznego Y, Kraków 1929 (Lepszy).
 Lepszy K., Chłopiński, Polski Słownik Biograficzny III, Kraków 1937 (Lepszy P. S. B.).
 Letoňník V., Poselství Václava Berky z Dubé na Rychmburce k polskému dvoru 1593. Příspěvek k polským dějinám. Sborník věnovaný Jaroslavu Bidlovi k šedesátým narozeninám. Praha 1928 (Letoňník).
 Loeb A. H., Zur Geschichte des Türkenkrieges von 1593—1606. I. Prager Studien aus dem Gebiete der Geschichtswissenschaft hrs. von A. Bachmann, Heft. VI. Praha 1899.
 Lubieński St., Pisma pośmiertne. Droga do Szwecyi Zygmunta III Króla polskiego i szwedzkiego wyd. A. Jocher. Petersburg—Mogilew 1855 (Lubieński).
 Lünig J. Chr., Literae procerum Europae ab imperatoribus, electoribus, principibus statibusque sacri Imperii romano germanici, ad reges, principes, republ. liberar et vice versa (1552—1712). Ljajncij 1712 (Lünig).
 Eduard Edler von Mayer, Des Olmützer Bischofes Stanislaus Pawłowski Gesandtschaftsreisen nach Polen, aus Anlass der Königswahl nach dem Ableben Stephan I (1587—1598). Kromeržik 1861 (Edler v. Mayer).
 Макушев В. В., Восточный вопрос в XVI и XVII веках (по неизданным Итальянским памятникам). Славянский Сборник т. III. Петербург 1876 (Макушев).
 Mathaus-Voltolini L. F., Die Betelligung des Papstes Clemens VIII an der Bekämpfung der Türken in den Jahren 1592—1595. Römische Quartalschrift für christliche Altertumskunde und für Kirchengeschichte, XV. Rom 1901 (Mathaus-Voltolini).
 Матеріалы для истории взаимных отношений России, Молдавии и Польши, изд. А. Уляницкий. Москва 1887.
 Matoušek J., Turecká válka v evropské politice v letech 1592—1594. Praha 1935 (Matoušek).
 Maciejewski W. A., Piśmiennictwo polskie od czasów najdawniejszych aż do roku 1830. T. III, Warszawa 1852 (Maciejewski).
 Macurek J., Dozvyky polského bezkráloví z roku 1587. Příspěvek k osvětlení snah rodu Habsburského o získání koruny polské v letech 1588—1594. Praha 1929 (Dozvyky bezkráloví).
 Macurek J., Zápasy Polska a Habsburků o přístup k Černému moři na sklonku 16. stol. Praha 1931 (Macurek).
 Macurek J., Diplomatické posláni Jana Dückera v Polsku r. 1591. Věstník Královské České Společnosti Nauk 1929. Třída Filosoficko-Historicko-Lazykozpytná. Praha 1930 (Macurek, Věstník KČSN).
 Мемуары относящиеся к истории Южной Руси, вып. I (XVI, ст.) ред. В. Антонович. Київ 1890 (Мемуары).
 Mecherzyński K., Historia wymowy w Polsce, t. I—II. Kraków 1856—1858 (Mecherzyński).
 Модзалевський В., Наливайко „Русский Биографический Словарь“ (Нааке-Никенский — Николай Николаевич Старший) т. XI, Петербург 1914 (Модзалевський РБС).
 Nehring W., Listy Jana Zamojskiego do Radziwiłłów od roku 1574—1602. Kwartalnik Historyczny 4, 1890 (Nehring).
 Николайчик Ф., Первые козацкия движения в Речи Посполитой. Киевская Старина т. 9 і 10, 1884 (Николайчик).
 Niemcewicz J. U. Zbiór pamiętników historycznych o dawnej Polsce, t. II. Warszawa 1822 (Niemcewicz).
 Niemcewicz J. U., Dzieje panowania Zygmunta III. 3 t. Breslavia 1836.
 Niesiecki Kaspar S. J., Herbarz Polski, wyd. J. N. Bobrowicz, 10 t. Ljajncij 1839—1846 (Niesiecki).
 Новицкий И., Князь Ружвицкий. Киевская Старина т. 2, 1884 (Новицкий).
 Olchivský V., Biskup Józef Wereszczyński. Biuletyn Polsko-Ukraiński t. IV, 1935 (№ 51—52).
 Świętosław z Borzejowic Orzelski, Bezkrólewia ksiąg ośmioro czyli dzieje Polski od zgonu Zygmunta-Augusta r. 1572 aż do r. 1576. Wyd. W. Spasowicz, tom wstępny. Petersburg 1858 (Orzelski I).

Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными, т. I—II. Петербург 1851—1852 (Памятники).
 Paprocki B., Herby guscerstwa polskiego, wyd. K. J. Turowski. Kraków 1858 (Paprocki).
 Bernardinus comes de Pace, Rudolphi II epistolae indeitae ex codice Caesareo. Vindob. 1771 (de Pace).
 Pierling Paul S. J., La Russie et le Saint-Siège, Études diplomatiques, vol. II. Paris 1897 (Pierling II).
 Pierling Paul S. J., Papes et Tsars (1547—1597). D'après des documents nouveaux. Paris 1890 (Papes et Tsars).
 Pierling o., Novi izvori o L. Komuloviću. Starine na sviet izdaje Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti, XVI. Zagreb 1884 (Pierling XVI).
 Pierling o.-Rački Fr., L. Komulovića izvještaj i listovi o poslanstvu njegovu u Tursku, Erdelj, Moldavsku i Poljsku. Starine na sviet izdaje Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti, XIV. Zagreb 1882 (Pierling-Rački).
 Площанский В. М., Прошлое Холмской Руси по архивным документам XV—XVIII в. Вильна 1899 (Площанский).
 Prochaska A., Hetman Stanisław Żółkiewski. Warszawa 1927 (Prochaska).
 Pułaski K., Trzy poselstwa Ławryna Płasczyńskiego do Kazimierza, hana Tatarów perekopskich. Przewodnik Naukowy i Literacki XXXIX, 1911 (Pułaski PN i L).
 Pamiętnik Jakuba Pszonki. Zbiór materyalów do historii Polskiej I. Biblioteka Ossolińskich. Ljajncij 1874 (Pszonka).
 Relacje nuncyuszów apostolskich i innych osób o Polsce od roku 1548 do 1690 (wyd. E. Rykaczewski) t. II, Berlin—Poznań 1864 (Relacje nuncyuszów).
 Reusnerus N., Epistolarum turcicarum libri V. Frankfurt 1598.
 Rolle J. (Dr. Antoni J.), Trzy opowiadania historyczne. Ljajncij 1880 (Rolle).
 Rulikowski E., „Chwastów“ i „Czarnohorodka“ w „Słowniku Geograficznym“ I, Kraków 1886 (Słown. Geogr.).
 Rulikowski E., Dawne drogi i szlaki na prawym brzegu Dniepru i ich historyczne znaczenie. „Atheneum“ Warszawa 1878, IV.
 Sas Józef S. J., Stosunki polsko-tureckie w pierwszych latach Zygmunta III. Przegląd powszechny 55, 1897 (Sas, Przegl. powsz. 55).
 Sas Józef S. J., Wyprawa Zamojskiego na Moldawię. Przegląd powszechny 56, 1897 (Sas, Przegl. powsz. 56).
 Sas Józef S. J., Układy o ligę przeciw Turkom za Zygmunta III. Przegląd powszechny 63 a 64, 1899 (Sas, Przegl. powsz. 63, 64).
 Сборник летописей относящихся к истории южной и западной Руси изданный Комиссиею для Разбора Древних Актов. Київ 1888 (Сб. летописей ЮР).
 Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. Издан Временною Комиссиею для Разбора Древних Актов, Київ 1874 (Сб. мат. Киева).
 Siarczyński Fr., Obraz wieku panowania Zygmunta III króla polskiego i szwedzkiego, t. I—II, Ljajncij 1828 (Siarczyński).
 Смирнов В. Д., Крымское ханство под верховенством Османской Порты до начала XVIII века. Петербург 1887 (Смирнов).
 Соловьев С., История России с древнейших времен т. VII (3 вид.) Москва 1870 і т. X (2 вид.) Москва 1869 (Соловьев).
 Стороженко А., Иосиф Верещинский бискуп киевский. Сборник статей и материалов по истории юго-западной России издаваемый Комиссиею для Разбора Древних Актов, вып. I. Київ 1911 (Сб. ст.).
 Стороженко А., Из переписки Запорожья XVI в. с польскими вельможами. О существовании в Киеве латинских храмов. Чтения Киевского Общества Нестора-Летописца XIX, Київ 1906 (Стороженко, Чтения).
 Стороженко А., Киев триста лет назад. Киевская Старина 44, 1894 (Стороженко КС 44).
 Стороженко А., Старинный проект заселения Украины. Киевская Старина 48, 1895 (Стороженко КС 48).
 Стороженко А., Стефан Баторий и днепровские козаки. Исследования, памятники, документы и заметки, Київ 1904 (Стороженко).
 Stroński Zdzisław, Swawola ukraińska u schyłku XVI w. Kwartalnik Historyczny XXXVIII, 1924 (Stroński).
 Tarnowski St., Józef Wereszczyński, Przegląd polski 1872, X. (Przegląd Polski).
 Tarnowski St., Pisarze polityczni XVI wieku, t. II. Kraków 1836 (Tarnowski).
 Theiner A., Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae gentium que finitimarum historiam illustrantia, t. III. Rom 1863 (Theiner).
 Teutschlaender W. St., Michael der Tapfere. Ein Zeit- und Charakterbild aus der Geschichte Rumäniens. Vindob. 1879 (Teutschlaender).

Tyszkowski K., Stosunki ks. Konstantego Wasyla Ostrogskiego z Mychalem, Hospodarem Multańskim. Księga Pamiętkowa ku czci Oswalda Balzera, t. II. Lwów 1925; французький переклад цієї роботи владів Р. Ранаїтеску в „Revue historique de sud-est européen“ №10—12, 1926 (Tyszkowski).

Tomkiewicz Wł., Wolyń w Koronie (1569—1796). Rocznik Wolyński II. Pówne 1931 (Tomkiewicz).

Тургенев А. И. изд., Historica Russiae Monumenta. Акты историческая относящиеся к России извлеченные из иностранных архивов и библиотек, т. II, Петербург 1842 (Тургенев).

Pisma polityczne Józefa Wereszczyńskiego, wyd. K. J. Turowski „Biblioteka pisarzy polskich“. Kraków 1858 (Pisma polityczne).

Józefa Wereszczyńskiego pisma treści moralnej, wyd. K. J. Turowski. Kraków 1860 (Pisma treści moralnej).

Uebersberger H., Oesterreich und Rußland seit dem Ende des 15. Jahrhunderts, Bd. I. (1488—1605). Відень-Ляйпциг 1906.

Федоренко П. К., Воронковская сотня переяславского полка по Румянцеваской описи. Труды Полтавской Ученой Архивной Комиссии т. XII. Полтава 1915 (Федоренко).

Fermentzlin Fra E., Prilozi k roznavanju diplomatskoga poslanstva Aleksandra Komulovića medju Slovene od godine 1593 do 1597. Starine na sviet izdaje Jugoslaven-ska Akademija Znanosti i Umjetnosti, kn. XXXVI. Zagreb 1918 (Fermentzlin).

Fessler J. A. - Klein Ernst, Geschichte von Ungarn, Bd. IV. Ляйпциг 1877 (Fessler-Klein).

Chodyncki Kazimierz, Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska. Zarys historyczny (1370—1632). Варшава 1934 (Chodyncki).

Szajnoch K., Jak Ruś polszczyła. Szkice historyczne IV. Lwów 1869.

Charrière Emil, Négotiations de la France dans le Levant, t. III—IV. Париж 1855—1860.

Nuntiaturberichte aus Deutschland nebst ergänzenden Aktenstücken 1585—1590. Zweite Abteilung: die Nuntiatur am Kaiserhofe; zweite Hälfte. Quellen und Forschungen aus dem Gebiete der Geschichtswissenschaft hrs. v. Görres-Gesellschaft. Red. Joseph Schweizer. Падерборн 1912.

Шмурло Е., Россия и Италия. Сборник исторических материалов и исследования касающихся сношений России с Италией, т. I—III. Петербург 1907—1915.

Tagebuch des Erich Lassota von Steblau hrs. von Reinhold Schottin. Галле 1866 (Lassota).

З дотичної до предмету літератури не можна було дістати наступних книжок: Bielowski A., Łoboda i Nalewajko. „Głos“ Lwów 1864 та „Tygodnik Ilustrowany“ 1861, IV.

Kazania Józefa Wereszczyńskiego, wyd. Hołowiński. Петербург-Могилев 1854. Winkler E., Józef Wereszczyński biskup kijowski. Przegląd powszechny t. 147—148, 1920.

Заклинський К., Зношення цесаря Рудольфа II з козаками і їх участь в р. 1594 і 1595. Справоздання гімназії академічної у Львові за рік шкільний 1881—1882. Lwów 1882.

„Pamiętnik religijno-moralny“ за р. 1852. В цьому річнику має знаходитися життя Верещинського.

Rawita - Gawroński Fr., Biskupstwo rzymsko-katolickie w Kijowie. Studja i szkice historyczne III. Варшава-Київ 1915.